

CraftWise

Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας
για Νέους και Επαγγελματίες Χειροτεχνίας

Έκθεση C-Skills

Έκθεση Μελέτης για τη Γνώση, την Καινοτομία, τη Μάθηση
και την Εργασία στον Τομέα της Χειροτεχνίας

Συνοπτική Έκδοση

Κωδικός Έργου: 2025-1-RO01-KA220-YOU-000351677

Σεπτέμβριος, 2026

Defoin

**Co-funded by
the European Union**

Co-Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor EACEA can be held responsible for them.

CRAFTWISE: Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας

για Νέους και Επαγγελματίες Χειροτεχνίας

WP2 –C-Skills (Μελέτη για τη Γνώση, την Καινοτομία, τη Μάθηση και την Εργασία στον Τομέα της Χειροτεχνίας)

Έκθεση C-Skills

Πίνακας Περιεχομένων

CRAFTWISE: Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας	2
για Νέους και Επαγγελματίες Χειροτεχνίας	2
WP2 –C-Skills (Μελέτη για τη Γνώση, την Καινοτομία, τη Μάθηση και την Εργασία στον Τομέα της Χειροτεχνίας)	2
1. Εισαγωγή	3
2. Μεθοδολογία	3
3. Επισκόπηση των Συμμετεχόντων	4
3.1. Δημογραφικά Χαρακτηριστικά των Συμμετεχόντων	4
3.2 Προφίλ των Συμμετεχόντων	6
4. Συγκριτικά Ευρήματα	6
4.1 Εκπαιδευτικές Διαδρομές & Μαθησιακές Εμπειρίες	6
4.2 Δυνατά Σημεία & Ελλείψεις της Υφιστάμενης Εκπαίδευσης	8
4.3 Ανάγκες σε Δεξιότητες	9
4.4 Ψηφιοποίηση & Οικονομικές Προκλήσεις	11
4.5 Μελλοντικές Προσδοκίες & Βελτιώσεις στην Εκπαίδευση	14
4.6 Ευρήματα Αυτοαξιολόγησης	15
5. Διακρατικά Ευρήματα	16
6. Συστάσεις Πολιτικής	19
Προτεραιότητες Πολιτικής για τον Τομέα της Χειροτεχνίας	20
Πλαίσια Πολιτικής για τη Διαγενεακή Μεταφορά Γνώσης	21
Ειδικές Παράμετροι ανά Χώρα	23
7. Συμπεράσματα	24
8. Βιβλιογραφία	26

1. Εισαγωγή

Το έργο CRAFTWISE αποτελεί μια πρωτοβουλία για την ανάπτυξη ενός Προγράμματος Συνεργατικής Μαθητείας (Collaborative Apprenticeship Programme - CAP), η οποία χρηματοδοτείται στο πλαίσιο του Erasmus+ KA220-YOU – Συμπράξεις Συνεργασίας. Το έργο υλοποιείται σε πέντε χώρες - Ρουμανία, Τουρκία, Ελλάδα, Ισπανία και Βέλγιο - με στόχο την ενίσχυση της μεταβίβασης δεξιοτήτων χειροτεχνίας από έμπειρους επαγγελματίες στη νέα γενιά σχεδιαστών.

Η παρούσα έκθεση συνοψίζει τα ευρήματα της ερευνητικής φάσης του CRAFTWISE: μιας συγκριτικής μελέτης που συνδυάζει πρωτογενή έρευνα (διαδικτυακά ερωτηματολόγια, ημιδομημένες συνεντεύξεις και ομάδες εστίασης) με δευτερογενή έρευνα (εθνικές έρευνες γραφείου σχετικά με το πλαίσιο πολιτικής, εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας) στις πέντε χώρες-εταίρους. Στην έρευνα συμμετείχαν δύο ομάδες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για το μέλλον του τομέα της χειροτεχνίας - επαγγελματίες χειροτεχνίας (τεχνίτες, ιδιοκτήτες εργαστηρίων και εκπαιδευτές χειροτεχνίας) και νέοι σχεδιαστές (φοιτητές και σχεδιαστές που βρίσκονται στα πρώτα στάδια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, προερχόμενοι από ένα ευρύ φάσμα δημιουργικών κλάδων) - και εξέτασε τις εκπαιδευτικές διαδρομές τους, τα δυνατά σημεία και τις ελλείψεις της υφιστάμενης παρεχόμενης κατάρτισης, καθώς και τις ανάγκες τους σε δεξιότητες σε τέσσερις τομείς ικανοτήτων: θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, πρακτική/τεχνική κατάρτιση, ψηφιακές και τεχνολογικές δεξιότητες, καθώς και επιχειρηματικές και επιχειρηματικές/επιχειρηματικότητας ικανότητες.

Τα ευρήματα που παρουσιάζονται στην παρούσα έκθεση αποτελούν την τεκμηριωμένη βάση για το Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας (Collaborative Apprenticeship Programme – CAP), το οποίο σχεδιάζεται στο πλαίσιο του έργου CRAFTWISE. Η παρούσα συνοπτική έκδοση καθιστά τα ερευνητικά αυτά ευρήματα προσβάσιμα σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο περιλαμβάνει άλλες κοινοπραξίες και συντονιστές έργων Erasmus+, υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και φορείς του τομέα της χειροτεχνίας, καθώς και μέλη του ευρύτερου κοινού που ενδιαφέρονται για το Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας.

Η παρούσα συνοπτική έκδοση αποτελεί συμπυκνωμένη έκδοση της πλήρους Έκθεσης C-Skills, έκτασης περίπου 63 σελίδων. Η πλήρης έκθεση, η οποία περιλαμβάνει αναλυτικούς πίνακες δεδομένων, παρουσίαση των ευρημάτων ανά χώρα και λεπτομερή περιγραφή της μεθοδολογίας, είναι διαθέσιμη κατόπιν αιτήματος.

2. Μεθοδολογία

Η έρευνα βασίστηκε σε σχεδιασμό μεικτών μεθόδων, συνδυάζοντας τρία συμπληρωματικά ερευνητικά εργαλεία, τα οποία εφαρμόστηκαν διαδοχικά σε κάθε χώρα: διαδικτυακά ερωτηματολόγια (210 συμπληρωμένες απαντήσεις από επαγγελματίες χειροτεχνίας και 173 από νέους σχεδιαστές, και στις πέντε χώρες), ημιδομημένες συνεντεύξεις (26 με επαγγελματίες χειροτεχνίας και 27 με νέους σχεδιαστές) και ομάδες εστίασης μικτής σύνθεσης, στις οποίες επαγγελματίες χειροτεχνίας και νέοι σχεδιαστές συμμετείχαν σε άμεσο διάλογο. Κάθε χώρα-εταίρος επικεντρώθηκε σε έναν τοπικά σημαντικό κλάδο χειροτεχνίας: στα παραδοσιακά ασβεστοκονιάματα και την αποκατάσταση τοιχοποιίας στη Ρουμανία, στην υποδηματοποιία στην Ελλάδα, σε ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών κλάδων χειροτεχνίας, με ιδιαίτερη έμφαση στην κεραμική, στην Ισπανία, στη βιβλιοδεσία και στη χειροτεχνία χαρτιού στο Βέλγιο και στο ebru (τουρκική τεχνική μαρμαρογραφίας) στην Τουρκία.

Η έρευνα υλοποιήθηκε σε τρεις φάσεις (Νοέμβριος 2025-Αύγουστος 2026): αρχικά πραγματοποιήθηκε δευτερογενής έρευνα σε εθνικό επίπεδο σχετικά με το πλαίσιο πολιτικής, εκπαίδευσης και αγοράς

εργασίας. Στη συνέχεια ακολούθησε η συλλογή πρωτογενών δεδομένων, με την υποστήριξη δύο ειδικά σχεδιασμένων εργαλείων ανάλυσης βασισμένων στην τεχνητή νοημοσύνη και στο Claude API - ενός Βοηθού Ανάλυσης Ερευνητικών Δεδομένων και ενός Βοηθού Σύνταξης Εθνικών Εκθέσεων - τα οποία συνέβαλαν στη συστηματική ανάλυση, από τους εταίρους, των δεδομένων που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια, τις συνεντεύξεις και τις ομάδες εστίασης. Τέλος, κατά τη φάση σύνθεσης, τα αποτελέσματα των πέντε εθνικών εκθέσεων ενοποιήθηκαν στην παρούσα συγκριτική έκθεση.

Κατά την ανάγνωση και ερμηνεία των ευρημάτων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ορισμένοι περιορισμοί της έρευνας. Το μέγεθος του δείγματος παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών (το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας της Ρουμανίας αντιπροσωπεύει από μόνο του σχεδόν τα δύο τρίτα του συνολικού δείγματος της συγκεκριμένης ομάδας). Επιπλέον, στα δείγματα των ερωτηματολογίων και στις πέντε χώρες υπερ-εκπροσωπούνται οι γυναίκες, ενώ αρκετά από τα εθνικά δείγματα παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε μία μόνο πόλη ή περιφέρεια. Τέλος, οι τομείς χειροτεχνίας που εξετάστηκαν διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα, γεγονός που επηρεάζει τις ιδιαίτερες συνθήκες και εμπειρίες κατάρτισης που καταγράφονται από κάθε κοινότητα.

3. Επισκόπηση των Συμμετεχόντων

3.1. Δημογραφικά Χαρακτηριστικά των Συμμετεχόντων

Και στις πέντε χώρες, τα δείγματα των ερωτηματολογίων παρουσιάζουν σταθερά υψηλότερη συμμετοχή γυναικών, με μοναδική εξαίρεση το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις στο Βέλγιο. Τα περισσότερα εθνικά δείγματα παρουσιάζουν, επίσης, γεωγραφική συγκέντρωση σε μία συγκεκριμένη πόλη ή περιφέρεια (Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Μαδρίτη, Βρυξέλλες/Βαλλονία και Μπρασόβ για τους νέους σχεδιαστές στη Ρουμανία), ενώ το μέγεθος των δειγμάτων και η εκπροσώπηση των επιμέρους κλάδων χειροτεχνίας διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των χωρών. Η διαφοροποίηση αυτή θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ανάγνωση και ερμηνεία των συγκριτικών ευρημάτων που ακολουθούν. Οι Πίνακες 1α και 1β που ακολουθούν παρουσιάζουν συγκεντρωτικά τα παραπάνω στοιχεία, επιτρέποντας τη σύγκριση μεταξύ των χωρών για τους Επαγγελματίες Χειροτεχνίας και τους Νέους Σχεδιαστές, αντίστοιχα.

Πίνακας 1α. Επαγγελματίες Χειροτεχνίας: Δημογραφικό Προφίλ Συμμετεχόντων ανά Χώρα

Πίνακας 1α — Επαγγελματίες Χειροτεχνίας

Δημογραφικό προφίλ συμμετεχόντων ανά χώρα | Πηγή: εθνικά έγγραφα ΟQ/Συνεντεύσεων/Ομάδων Εστίασης (WP2 C-Skills)

Μεταβλητή	Τουρκία	Ρουμανία	Ελλάδα	Ισπανία	Βέλγιο
N (OQ)	30	132	15	16	17
N (Συνέντευξη)	5	5	5	6	5
N (Ομάδα Εστίασης)	2	2	2	2	1
Ηλικιακή ομάδα (επικρατούσα)	35–44: 46,7% (n=14)	45–54: 34,1% (n=45)	35–44: 53,3% (n=8)	25–34: 43,8% (n=7)	45–54: 41,2% (n=7)
Φύλο (% Γυναίκες)	83,3% (n=25)	80,3% (n=106)	80,0% (n=12)	68,8% (n=11)	76,5% (n=13)
Τοποθεσία (επικρατούσα)	Κωνσταντινούπολη: 93,3% (n=28)	Ευρία κατανομή σε όλη τη Ρουμανία· καμία πόλη δεν αποτελεί πλειοψηφία (Μπρασόβ ~10–12, Βουκουρέστι ~8–10 αναφορές)	Αθήνα: 66,7% (n=10)	Μαδρίτη: 43,8% (n=7)	Βρυξέλλες: 41,2% (n=7)· Βαλκονία: 35,3% (n=6)
Εκπαίδευση (επικρατούσα)	Πτυχίο Bachelor: 63,3% (n=19)	Πτυχίο Bachelor: 43,9% (n=58)	Πτυχίο Bachelor: 53,3% (n=8)	Πτυχίο Bachelor: 43,8% (n=7)	Πτυχίο Bachelor: 70,6% (n=12)
Εμπειρία (επικρατούσα)	11–20 έτη: 66,7% (n=20)	5–10 έτη & 11–20 έτη: 29,5% έκαστη (n=39 έκαστη)	11–20 έτη: 40,0% (n=6)	<5 έτη & 5–10 έτη: 37,5% έκαστη (n=6 έκαστη)	11–20 έτη: 52,9% (n=9)
Τρέχουσα επαγγελματική θέση (επικρατούσα)	Εκπαιδευτής/διδάσκων: 93,3% (n=28)	Επαγγελματίες χειροτεχνίας: 40,3% των επιλογών	Ιδιοκτήτης εργαστηρίου: 73,3% (n=11)	Επαγγελματίες χειροτεχνίας/τεχνίτης: 75,0% (n=12)	Τεχνίτης: 88,2% (n=15)
Παδαγωγική πιστοποίηση	100% διαθέτουν κάποια μορφή (n=30)	49,2% διαθέτουν κάποια μορφή (n=65)	26,7% διαθέτουν κάποια μορφή (n=4)· 73,3% καμία	12,6% διαθέτουν κάποια μορφή, συνδυαστικά	58,8% διαθέτουν κάποια μορφή (n=10)
Εργασιακό περιβάλλον (επικρατούν)	Δημόσιος φορέας: 86,7% (n=26)	Ατομικό εργαστήριο: 53,8% (n=71)	Ατομικό εργαστήριο: 80,0% (n=12)	Ατομικό εργαστήριο: 87,5% (n=14)	Ατομικό εργαστήριο: 58,8% (n=10)
Οργάνωση εργασίας (επικρατούσα)	Απασχολούμενοι σε φορέα: 90,0% (n=27)	Αυτοαπασχολούμενοι: 58,3% (n=77)	Αυτοαπασχολούμενοι: 86,7% (n=13)	Αυτοαπασχολούμενοι: 62,5% (n=10)	Αυτοαπασχολούμενοι: 47,1% (n=8)
Κύρια πηγή εισοδήματος (επικρατούσα)	Κατάρτιση/διδασκαλία: 73,3% (n=22)	«Άλλων»/μη σχετιζόμενο με χειροτεχνία: 40,9% (n=54)	Παραγωγή χειροτεχνίας: 46,7% (n=7)	Παραγωγή χειροτεχνίας: 37,5% (n=6)	Παραγωγή χειροτεχνίας: 35,3% (n=6)
Κύριος κλάδος (επικρατών)	Κεραμική/πλαστική/γυαλί (13 απαντ.)· Υφαντουργία (9 απαντ.)	Κλωστοϋφαντουργία & χειροτεχνίες από ίνες: ~25–26% (κυρίως κατηγορία)· ευρύ φάσμα από ξύλο, μέταλλο, κεραμική & διακοσμητικές τέχνες	Κεραμική / Υφαντική / Δέρμα: 20,0% έκαστο (n=3)	Μεγάλη ποικιλομορφία — 16 διαφορετικοί κλάδοι, χωρίς επικρατούντα	Κεραμική: 35,3% (n=6)

Σημείωση: Δεν υπολογίζεται συνολικό άθροισμα για τις πέντε χώρες, σύμφωνα με τη μεθοδολογία της έκθεσης. Τα κόκκινα πλάγια στοιχεία υποδηλώνουν κενά δεδομένους ή στοιχεία που απαιτεί επιβεβαίωση.

Πίνακας 1β. Νέοι Σχεδιαστές: Δημογραφικό Προφίλ Συμμετεχόντων ανά Χώρα

Πίνακας 1β — Νέοι Σχεδιαστές

Δημογραφικό προφίλ συμμετεχόντων ανά χώρα | Πηγή: εθνικά έγγραφα ΟQ/Συνεντεύσεων/Ομάδων Εστίασης (WP2 C-Skills)

Μεταβλητή	Τουρκία	Ρουμανία	Ελλάδα	Ισπανία	Βέλγιο
N (OQ)	60	60	15	19	19
N (Συνέντευξη)	6	6	5	5	5
N (Ομάδα Εστίασης)	12	2	5	5	5
Ηλικιακή ομάδα (επικρατούσα)	18–24: 55,0% (n=33)	25–34: 51,7% (n=31)	25–34: 86,7% (n=13)	18–24: 73,7% (n=14)	25–34: 57,9% (n=11)
Φύλο (% Γυναίκες)	88,3% (n=53)	88,3% (n=53)	80,0% (n=12)	68,4% (n=13)	68,4% (n=13)
Τοποθεσία (επικρατούσα)	Κωνσταντινούπολη: 40,0% (n=24)	Μπρασόβ: 35,0% (n=21)	Αθήνα: 86,7% (n=13)	Μαδρίτη: 100% (n=19)	Βρυξέλλες: 63,2% (n=12)
Εκπαιδευτική κατάσταση (επικρατούσα)	Προπτυχιακός/ή φοιτητής/τρια: 58,3% (n=35)	Προπτυχιακός/ή φοιτητής/τρια: 35,0% (n=21)	Προπτυχιακός/ή φοιτητής/τρια: 46,7% (n=7)	Προπτυχιακός/ή φοιτητής/τρια: 57,9% (n=11)	Μεταπτυχιακός/ή φοιτητής/τρια: 47,4% (n=9)
Πεδίο σπουδών (επικρατούν)	Βιομηχανικός/Προϊοντικός Σχεδιασμός: ~23,3% (14 απαντ.)	Σχεδιασμός: 20,0% (n=12)· Εικαστικές τέχνες: 16,7% (n=10)	Σχεδιασμός/κατασκευή υποδημάτων: 20,0% (n=3)	Σχετικό με τη μόδα: 78,9% (n=15)	Κλωστοϋφαντουργία & Βιομηχανικός Σχεδιασμός: 21,1% έκαστο (n=4)

Σημείωση: Δεν υπολογίζεται συνολικό άθροισμα για τις πέντε χώρες, σύμφωνα με τη μεθοδολογία της έκθεσης. Τα κόκκινα πλάγια στοιχεία υποδηλώνουν κενά δεδομένους ή στοιχεία που απαιτεί επιβεβαίωση.

3.2 Προφίλ των Συμμετεχόντων

Επαγγελματίες Χειροτεχνίας. Κάθε εθνική έκθεση εντοπίζει, επίσης, επαναλαμβανόμενους τύπους προφίλ μεταξύ των συμμετεχόντων. Το κυρίαρχο προφίλ στην Τουρκία είναι αυτό του εκπαιδευτή χειροτεχνίας που απασχολείται σε θεσμικό φορέα (συνήθως στο Enstitü İstanbul İSMEK), ενώ στη Ρουμανία κυριαρχεί το προφίλ του έμπειρου αυτοαπασχολούμενου επαγγελματία που βρίσκεται στο μέσο της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας. Στην Ελλάδα, το κυρίαρχο προφίλ είναι εκείνο του αυτοαπασχολούμενου επαγγελματία που δραστηριοποιείται παράλληλα ως εκπαιδευτής και έχει έδρα την Αθήνα, στην Ισπανία του ανεξάρτητου τεχνίτη που βρίσκεται στα πρώτα στάδια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, και στο Βέλγιο του έμπειρου ανεξάρτητου δημιουργού-επιχειρηματία. Ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που παρατηρείται στις χώρες είναι η μεγάλη διαφοροποίηση ως προς την επίσημη παιδαγωγική πιστοποίηση: ενώ στην Τουρκία διαθέτουν σχετική πιστοποίηση όλοι οι συμμετέχοντες, στην Ελλάδα (26,7%) και την Ισπανία (12,6%) το αντίστοιχο ποσοστό αφορά μόνο μια μειοψηφία. Η διαφοροποίηση αυτή καταγράφεται παρά το γεγονός ότι η ενασχόληση με τη διδασκαλία είναι ευρέως διαδεδομένη σε όλες τις χώρες.

Νέοι Σχεδιαστές. Τόσο στην Τουρκία όσο και στη Ρουμανία, το κυρίαρχο προφίλ είναι εκείνο του προπτυχιακού φοιτητή σχεδιασμού με προσωπικό ενδιαφέρον για τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Στην Ελλάδα, κυριαρχεί το προφίλ του φοιτητή που εδρεύει στην Αθήνα και ασχολείται με τον σχεδιασμό φορετών αντικειμένων (wearables) ή τον σχεδιασμό με βάση τα υλικά. Στην Ισπανία, το κυρίαρχο προφίλ είναι εκείνο του φοιτητή μόδας και κλωστοϋφαντουργίας με έδρα τη Μαδρίτη, ενώ στο Βέλγιο κυριαρχεί το προφίλ του αποφοίτου σχεδιαστή που επικεντρώνεται στα υλικά και δραστηριοποιείται στον σχεδιασμό κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, κοσμημάτων ή αντικειμένων. Η αλλαγή επαγγελματικής πορείας και οι μη γραμμικές διαδρομές εισόδου στον τομέα της χειροτεχνίας αναδεικνύονται ως ένα δευτερεύον αλλά επαναλαμβανόμενο θέμα και στις δύο ομάδες συμμετεχόντων σε αρκετές χώρες, ιδίως στην Ελλάδα, στην Ισπανία και στην Τουρκία.

4. Συγκριτικά Ευρήματα

4.1 Εκπαιδευτικές Διαδρομές & Μαθησιακές Εμπειρίες

Θεσμικό Πλαίσιο. Στις πέντε χώρες, η χειροτεχνία εντάσσεται σε σημαντικά διαφορετικά νομικά και θεσμικά πλαίσια. Στο Βέλγιο, το καθεστώς του τεχνίτη αναγνωρίζεται επίσημα από τη νομοθεσία από το 2014, ενώ στη Ρουμανία εξακολουθεί να μην υπάρχει ειδικό νομικό πλαίσιο για τον τομέα της χειροτεχνίας, με αποτέλεσμα οι επαγγελματίες να υπάγονται στους γενικούς κανόνες που διέπουν την επιχειρηματική δραστηριότητα. Η επίσημη επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση (EEK) στον τομέα της χειροτεχνίας είναι ενταγμένη στα εθνικά συστήματα EEK στην Ελλάδα, στην Ισπανία και στην Τουρκία, καθώς και σε περιφερειακό επίπεδο στο Βέλγιο, ενώ στη Ρουμανία παραμένει σε μεγάλο βαθμό εκτός του κύριου εκπαιδευτικού συστήματος. Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται, επίσης, ως προς την κλίμακα των σχετικών θεσμών και δομών. Μόνο το δίκτυο İSMEK στην Τουρκία έλαβε περισσότερες από 174.000 αιτήσεις για προγράμματα χειροτεχνίας κατά την περίοδο 2023–2024. Ωστόσο, και στις πέντε χώρες, η παραδοσιακή μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων από τον τεχνίτη στον μαθητευόμενο δέχεται πιέσεις λόγω της γήρανσης του πληθυσμού των επαγγελματιών και της περιορισμένης διαδοχής από τις νεότερες γενιές. Στην Ελλάδα, κατά την τελευταία δεκαετία, ο τομέας έχει μετατοπιστεί από μια προσέγγιση που αντιμετώπιζε τη χειροτεχνία αποκλειστικά ως στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς προς μια προσέγγιση που την εντάσσει στις δημιουργικές βιομηχανίες. Ωστόσο, εξακολουθεί να ρυθμίζεται μόνο εν μέρει, κυρίως μέσω του γενικού θεσμικού πλαισίου για τις

μικρές επιχειρήσεις. Στην Ισπανία, η ρύθμιση του τομέα της χειροτεχνίας είναι πλήρως αποκεντρωμένη στις 17 Αυτόνομες Κοινότητες, γεγονός που οδηγεί σε σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την πιστοποίηση και την παροχή κατάρτισης μεταξύ των επιμέρους περιοχών.

Επαγγελματίες Χειροτεχνίας. Η αυτοδίδακτη και άτυπη μάθηση αποτελεί την κυρίαρχη διαδρομή κατάρτισης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία (65,9%), την Ελλάδα (60,0%) και την Ισπανία (81,3%). Εξάιρεση αποτελούν το Βέλγιο (52,9%) και η Τουρκία (90,0%), όπου η τυπική ανώτατη εκπαίδευση αναφέρεται ως η κυρίαρχη διαδρομή. Η μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων στο πλαίσιο της οικογένειας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη Ρουμανία (29,5%) και την Ελλάδα (20,0%), ενώ ουσιαστικά απουσιάζει από τα δεδομένα των ερωτηματολογίων στο Βέλγιο και την Τουρκία. Η τυπική μαθητεία, ως διακριτή και αναγνωρισμένη διαδρομή κατάρτισης, εμφανίζεται σχετικά σπάνια σε όλες τις χώρες (11,8%–40,0%). Ωστόσο, τα δεδομένα των συνεντεύξεων σε κάθε χώρα αναδεικνύουν σχέσεις που λειτουργούν με τη λογική της μαθητείας - είτε χαρακτηρίζονται ρητά ως μαθητεία είτε λαμβάνουν τη μορφή καθοδήγησης και μετάδοσης γνώσεων μέσα σε ένα κοινό εργαστήριο - ως ορισμένες από τις πλέον πολύτιμες μαθησιακές εμπειρίες. Το εύρημα αυτό καταδεικνύει μια σαφή απόκλιση μεταξύ της περιορισμένης επίσημης αναγνώρισης της μαθητείας ως διαδρομής κατάρτισης και της υψηλής αξίας που της αποδίδεται στην πράξη.

Νέοι Σχεδιαστές. Το προσωπικό ενδιαφέρον και η δημιουργικότητα αποτελούν το κυρίαρχο κίνητρο για την επιλογή σπουδών στον τομέα του σχεδιασμού και στις πέντε χώρες (78,9%–100,0%). Η αναφερόμενη επαφή με τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές κατά τη διάρκεια των σπουδών είναι υψηλή σε όλες τις χώρες (65,0%–98,3%). Ωστόσο, τα δεδομένα των συνεντεύξεων στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στο Βέλγιο και στην Τουρκία παρουσιάζουν μια πιο σύνθετη εικόνα. Οι συμμετέχοντες περιγράφουν επανειλημμένα το περιεχόμενο που σχετίζεται με τη χειροτεχνία στην τυπική τους εκπαίδευση ως επιφανειακό, αποσπασματικό ή ουσιαστικά ανύπαρκτο, παρά τα υψηλά ποσοστά επαφής που καταγράφονται στα ερωτηματολόγια. Στις περιπτώσεις όπου οι νέοι σχεδιαστές αναφέρουν ουσιαστική ενασχόληση με τη χειροτεχνία, αυτή προκύπτει συνήθως με δική τους πρωτοβουλία και πραγματοποιείται εκτός ή μετά την ολοκλήρωση της τυπικής εκπαίδευσης, αντί να αποτελεί οργανικά ενταγμένο μέρος των προγραμμάτων σπουδών σχεδιασμού. Το συγκεκριμένο μοτίβο καταγράφεται και στις πέντε χώρες.

Συγκριτικά Ευρήματα. Τα δεδομένα αναδεικνύουν δύο γενικά πρότυπα ως προς τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η τεχνογνωσία στον τομέα της χειροτεχνίας στις επιμέρους χώρες. Αφενός ένα μοντέλο που βασίζεται κυρίως στην άτυπη και αυτοκατευθυνόμενη μάθηση (Ρουμανία, Ελλάδα, Ισπανία) και, αφετέρου, ένα μοντέλο που στηρίζεται κυρίως στην τυπική, θεσμικά οργανωμένη εκπαίδευση (Βέλγιο, Τουρκία). Ωστόσο, και στις δύο τελευταίες χώρες, οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις επισημαίνουν σταθερά ότι η τυπική εκπαίδευση δεν επαρκεί από μόνη της και χρειάζεται να συμπληρώνεται μέσω μαθητείας ή συστηματικής αυτοκατευθυνόμενης πρακτικής εξάσκησης. Όσον αφορά τους νέους σχεδιαστές, ένα επαναλαμβανόμενο εύρημα σε όλες τις χώρες είναι η ύπαρξη ενός δομικού χάσματος μεταξύ της τυπικής εκπαίδευσης στον σχεδιασμό και της μετάδοσης της κληρονομιάς της χειροτεχνίας. Τα υψηλά ποσοστά επαφής με τη χειροτεχνία που καταγράφονται στα ερωτηματολόγια συνυπάρχουν με ποιοτικές μαρτυρίες που περιγράφουν την επίσημη διδασκαλία της χειροτεχνίας ως επιφανειακή ή απύσχα. Συμπερασματικά, η ουσιαστική ενασχόληση με τη χειροτεχνία πραγματοποιείται συνήθως εκτός του επίσημου προγράμματος σπουδών και όχι στο πλαίσιο αυτού.

4.2 Δυνατά Σημεία & Ελλείψεις της Υφιστάμενης Εκπαίδευσης

Θεσμικό Πλαίσιο. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται παρακάτω βασίζονται σε δεδομένα πρωτογενούς έρευνας. Το διαρθρωτικό και θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώνει την υφιστάμενη παροχή κατάρτισης σε κάθε χώρα, παρουσιάζεται στην Ενότητα 4.1 και αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων που ακολουθούν.

Επαγγελματίες Χειροτεχνίας. Στις πέντε χώρες, οι επαγγελματίες χειροτεχνίας συγκλίνουν στην άποψη ότι οι επιχειρηματικές δεξιότητες αποτελούν το σημαντικότερο κενό στην κατάρτιση, με ποσοστά από 43,3% στην Τουρκία έως 68,2% στη Ρουμανία να επισημαίνουν την έλλειψή τους. Αντίθετα, οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις ή οι προηγμένες τεχνικές δεξιότητες αξιολογούνται σταθερά ως τα πλέον πολύτιμα στοιχεία που αξίζει να διατηρηθούν (με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στην Τουρκία, 83,3%, για τις θεωρητικές/πολιτισμικές γνώσεις και στο Βέλγιο, 82,4%, για τις τεχνικές δεξιότητες). Η διαγενεακή μεταφορά γνώσης αξιολογείται ως αποτελεσματική μόνο από μια μικρή μειοψηφία των συμμετεχόντων στις περισσότερες χώρες (6,7%-17,6%). Η περιορισμένη αποτελεσματικότητά της αποδίδεται σε διαφορετικούς διαρθρωτικούς παράγοντες ανά χώρα: στις οικονομικές πιέσεις και στην απροθυμία μετάδοσης της τεχνογνωσίας στη Ρουμανία, στην αστικοποίηση και τη μετανάστευση στην Ελλάδα, στη γεωγραφική απομόνωση και στη γήρανση των επαγγελματιών στην Ισπανία και στο κλείσιμο θεσμικών δομών (Institut Diderot) στο Βέλγιο. Η Τουρκία αποτελεί εξαίρεση, καθώς στις συνεντεύξεις καταγράφονται πιο θετικές εκτιμήσεις, παρά την αντίστοιχα επιφυλακτική εικόνα των ερωτηματολογίων (70,0% αξιολογεί τη μεταφορά γνώσης ως, μόνο εν μέρει, αποτελεσματική). Η διαφοροποίηση αυτή αποδίδεται στη συνεχιζόμενη διεύρυνση της δημόσιας εκπαίδευσης στον τομέα της χειροτεχνίας. Παράλληλα, αναδείχθηκαν ορισμένα ζητήματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανά χώρα. Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας στην Ισπανία επισήμαναν ιστορικούς έμφυλους φραγμούς στη θεσμική υποστήριξη, ένα ζήτημα που καταγράφηκε με ιδιαίτερη έμφαση στην Ισπανία σε σύγκριση με τις υπόλοιπες τέσσερις χώρες. Στην Τουρκία, οι συνεντεύξεις ανέδειξαν την υποχώρηση της παραδοσιακής γνώσης γύρω από τα υλικά, καθώς και την έλλειψη επίσημης αναγνώρισης του *icazet*, δηλαδή της πιστοποίησης που απονέμεται από τον τεχνίτη στον μαθητεύοντο.

Νέοι Σχεδιαστές. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αναδεικνύονται και πάλι ως το σημαντικότερο κενό μεταξύ των νέων σχεδιαστών, με ποσοστά που κυμαίνονται από 26,7% στην Ελλάδα έως 73,7% στο Βέλγιο - το υψηλότερο αντίστοιχο ποσοστό που καταγράφεται στην παρούσα ενότητα. Τα αντιλαμβανόμενα κενά ως προς την ετοιμότητα για επαγγελματική δραστηριοποίηση είναι έντονα και εμφανίζονται με συνέπεια στις επιμέρους χώρες: το 88,4% των συμμετεχόντων στη Ρουμανία, το 81,7% στην Τουρκία και το 73,7% στο Βέλγιο δηλώνουν ότι η προετοιμασία τους για την επαγγελματική πρακτική ήταν μόνο εν μέρει επαρκής ή ανεπαρκής. Παράλληλα, τα δεδομένα των συνεντεύξεων και στις πέντε χώρες δείχνουν ότι η ουσιαστική ανάπτυξη επαγγελματικών ικανοτήτων προκύπτει κυρίως μέσα από την πρακτική εμπειρία μετά την αποφοίτηση και την πρακτική άσκηση, και όχι από την τυπική εκπαίδευση στο πλαίσιο των σπουδών. Ταυτόχρονα, οι προηγμένες τεχνικές δεξιότητες συγκαταλέγονται στα στοιχεία της κατάρτισης που αξιολογούνται ως σημαντικότερα σε αρκετές χώρες (Ισπανία 84,2%, Βέλγιο 78,9%), ενώ στην Ισπανία αποτελούν συγχρόνως και το συχνότερα αναφερόμενο κενό. Διαμορφώνεται έτσι ένα σαφές μοτίβο, οι προηγμένες τεχνικές δεξιότητες θεωρούνται ιδιαίτερα πολύτιμες, αλλά η παρεχόμενη κατάρτιση σε αυτές κρίνεται ανεπαρκής.

Συγκριτικά Ευρήματα. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αποτελούν το πιο σταθερά καταγεγραμμένο κενό κατάρτισης σε ολόκληρη την παρούσα ενότητα. Μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας, τα σχετικά ποσοστά κυμαίνονται από 43,3% στην Τουρκία έως 68,2% στη Ρουμανία, ενώ μεταξύ των νέων σχεδιαστών από 26,7% στην Ελλάδα έως 73,7% στο Βέλγιο. Το εύρημα αυτό αναδεικνύει τις

συγκεκριμένες δεξιότητες ως τη σημαντικότερη οριζόντια έλλειψη που εντοπίζεται στα υφιστάμενα συστήματα κατάρτισης σε όλες τις χώρες.

Οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις και οι προηγμένες τεχνικές δεξιότητες κατατάσσονται σταθερά, και για τις δύο ομάδες, μεταξύ των πλέον πολύτιμων ικανοτήτων και εκείνων που αναφέρονται λιγότερο συχνά ως ελλείψεις. Ωστόσο, το ποια από τις δύο κατηγορίες κατατάσσεται πρώτη διαφοροποιείται ανά χώρα: οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις στη Ρουμανία, την Ισπανία και την Τουρκία, και οι τεχνικές δεξιότητες στην Ελλάδα και το Βέλγιο.

Τα κενά στις ψηφιακές δεξιότητες είναι από μέτρια έως σημαντικά για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στο Βέλγιο (52,9%), στην Τουρκία (60,0%), στην Ισπανία (50,0%) και στην Ελλάδα (40,0%), ενώ στη Ρουμανία (25,8%) είναι συγκριτικά πιο περιορισμένα. Μεταξύ των νέων σχεδιαστών, αντίθετα, τα κενά στις ψηφιακές δεξιότητες είναι λιγότερο έντονα σε όλες τις χώρες σε σύγκριση με τα κενά στις επιχειρηματικές και επικοινωνιακές δεξιότητες.

Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας και οι νέοι σχεδιαστές παρουσιάζουν σε ορισμένες περιπτώσεις έντονες αποκλίσεις ακόμη και εντός της ίδιας χώρας. Στην Ισπανία, οι τεχνικές δεξιότητες αποτελούν το στοιχείο της κατάρτισης που αξιολογείται ως σημαντικότερο από τους νέους σχεδιαστές (84,2%), ωστόσο οι επαγγελματίες χειροτεχνίας τις αναφέρουν πολύ συχνότερα ως ελλείψεις (62,5% έναντι 21,1% των νέων σχεδιαστών). Στη Ρουμανία και στην Ελλάδα, οι νέοι σχεδιαστές αξιολογούν τα κενά στις δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας ως σημαντικά μεγαλύτερα σε σύγκριση με τους επαγγελματίες χειροτεχνίας.

Όσον αφορά την ετοιμότητα για επαγγελματική δραστηριοποίηση, η συνολική εικόνα για τους νέους σχεδιαστές είναι κατά κύριο λόγο αρνητική σε ολόκληρο το δείγμα. Το 88,4% στη Ρουμανία, το 81,7% στην Τουρκία και το 73,7% στο Βέλγιο δηλώνουν ότι η προετοιμασία τους ήταν μόνο εν μέρει επαρκής ή ανεπαρκής. Παράλληλα, τα δεδομένα των συνεντεύξεων σε όλες τις χώρες δείχνουν ότι η ουσιαστική ανάπτυξη επαγγελματικών ικανοτήτων προκύπτει κυρίως μέσα από την πρακτική εμπειρία μετά την αποφοίτηση και όχι από την τυπική εκπαίδευση στο πλαίσιο των σπουδών.

4.3 Ανάγκες σε Δεξιότητες

Θεσμικό Πλαίσιο. Η δευτερογενής έρευνα επιβεβαιώνει τα ευρήματα της πρωτογενούς έρευνας που παρουσιάζονται παρακάτω σε τέσσερις επαναλαμβανόμενους τομείς δεξιοτήτων: θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, τεχνική επάρκεια, ψηφιακές ικανότητες και επιχειρηματικές δεξιότητες. Μεταξύ των ιδιαίτερων διαρθρωτικών ευρημάτων συγκαταλέγεται, στη Ρουμανία, ένα διττό κενό τεχνικών δεξιοτήτων: αφενός, η σταδιακή υποχώρηση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών χρηστικού χαρακτήρα και, αφετέρου, ο κίνδυνος αποεπαγγελματοποίησης λόγω της εισόδου στον κλάδο νέων, κυρίως αυτοδίδακτων επαγγελματιών. Στην Τουρκία, εντοπίζεται ένα είδος «απομονωμένης δεξαμενής γνώσης», καθώς οι τεχνίτες με το υψηλότερο επίπεδο τεχνικής εξειδίκευσης διαθέτουν ταυτόχρονα το χαμηλότερο επίπεδο ψηφιακού εγγραμματισμού. Συμπερασματικά, πολύτιμες τεχνικές παραμένουν εκτός ψηφιακού περιβάλλοντος και χωρίς ορατότητα στις διεθνείς αγορές. Κοινό εύρημα και στις πέντε χώρες αποτελεί επίσης το έλλειμμα επιχειρηματικών δεξιοτήτων, το οποίο εκδηλώνεται μέσα από ανεπαρκείς στρατηγικές τιμολόγησης, περιορισμένη ανάπτυξη εμπορικής ταυτότητας (branding) και δυσκολίες πρόσβασης σε χρηματοδότηση, παρά την τυπική διαθεσιμότητα σχετικών χρηματοδοτικών ευκαιριών. Στην Ελλάδα, η δευτερογενής έρευνα επισημαίνει επιπλέον ότι η ιστορία της χειροτεχνίας δεν λαμβάνει επαρκή έμφαση στα επίσημα προγράμματα σπουδών, γεγονός που περιορίζει την ικανότητα των επαγγελματιών να αναδεικνύουν και να επικοινωνούν την αυθεντικότητα των

δημιουργιών τους στις αγορές του τουρισμού και των εξαγωγών. Στην Ισπανία, αντίστοιχα, αναδεικνύεται ο κίνδυνος εξαφάνισης παραδοσιακών τεχνικών, καθώς το μοντέλο μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων από τον τεχνίτη στον μαθητευόμενο αποδυναμώνεται. Στο Βέλγιο, παραδοσιακές τεχνικές, όπως οι τεχνικές ξυλουργικής, τα επιχρίσματα και το sgraffito (διακοσμητική τεχνική χάραξης επιχρισμάτων), αντιμετωπίζουν, επίσης, κίνδυνο εξαφάνισης λόγω της γήρανσης του εργατικού δυναμικού και της περιορισμένης ανανέωσής του από τις νεότερες γενιές.

Επαγγελματίες χειροτεχνίας. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες κατατάσσονται ως η σημαντικότερη ή μία από τις σημαντικότερες προτεραιότητες προσωπικής ανάπτυξης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία (37,9%), την Ελλάδα (53,3%), την Ισπανία (50,0%) και το Βέλγιο (52,9%). Συνολικά, ωστόσο, η προηγμένη τεχνική επάρκεια αναφέρεται συχνότερα ως κρίσιμη δεξιότητα για το μέλλον, με ποσοστά από 63,6% έως 76,5% στη Ρουμανία, το Βέλγιο και την Τουρκία. Η Τουρκία αποτελεί εξαίρεση σε ολόκληρη την παρούσα ενότητα: οι ψηφιακές δεξιότητες, και όχι οι επιχειρηματικές, αποτελούν την κυριότερη ανάγκη προσωπικής ανάπτυξης (50,0%) -και είναι η μοναδική χώρα στην οποία καταγράφεται αυτή η τάση. Το εύρημα αυτό πιθανότατα συνδέεται με τη σύνθεση του δείγματος, στο οποίο συγκεντρώνονται επαγγελματίες με τυπική εκπαίδευση που απασχολούνται ως εκπαιδευτές σε θεσμικούς φορείς, και όχι ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες. Σε επίπεδο επιμέρους χωρών, από τις συνεντεύξεις στην Ισπανία προκύπτει και μια διαφορετική, περισσότερο διαρθρωτική προσέγγιση του ζητήματος: ένας συμμετέχων υποστήριξε ότι η διευκόλυνση των διοικητικών και φορολογικών διαδικασιών, καθώς και η δημόσια αναγνώριση του τομέα της χειροτεχνίας, είναι σημαντικότερες από την ανάπτυξη των ατομικών δεξιοτήτων. Στο Βέλγιο, οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις υπογράμμισαν την ανάγκη για επιδοτήσεις και δίκαιη αμοιβή των δραστηριοτήτων που αφορούν τη μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων.

Νέοι Σχεδιαστές. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αποτελούν επίσης την κυριότερη ή μία από τις κυριότερες προτεραιότητες προσωπικής ανάπτυξης για τους νέους σχεδιαστές στη Ρουμανία (35,0%), την Ισπανία (36,8%) και -με ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό- στο Βέλγιο (68,4%), όπου καταγράφεται η υψηλότερη τιμή μεταξύ όλων των χωρών και των δύο ομάδων συμμετεχόντων. Στην Ισπανία, η απόκλιση είναι ιδιαίτερα έντονη. Το 47,4% θεωρεί τις επιχειρηματικές δεξιότητες σημαντικές για το μέλλον, αλλά μόλις το 10,5% δηλώνει ότι η εκπαίδευσή του παρέχει επί του παρόντος επαρκή κατάρτιση σε αυτές. Η Ελλάδα αποτελεί εξαίρεση, καθώς οι τεχνικές δεξιότητες αναδεικνύονται ως η κυριότερη προτεραιότητα (46,7%). Στην Τουρκία, αντίθετα, δεν προκύπτει κάποια σαφώς κυρίαρχη προτεραιότητα μεταξύ των νέων σχεδιαστών: οι ανάγκες κατανέμονται σχετικά ομοιόμορφα μεταξύ τεχνικών, ψηφιακών, επιχειρηματικών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων συνεργασίας (18,3%-26,7% για κάθε κατηγορία). Πρόκειται για ένα διάχυτο πρότυπο αναγκών που δεν παρατηρείται στις υπόλοιπες χώρες, ενώ και τα δεδομένα των συνεντεύξεων δεν καταδεικνύουν κάποια κοινή θέση μεταξύ των έξι συμμετεχόντων.

Συγκριτικά Ευρήματα. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αποτελούν το πιο σταθερά αναφερόμενο προσωπικό κενό δεξιοτήτων μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (Ρουμανία, Ελλάδα, Ισπανία και Βέλγιο). Η Τουρκία αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση, καθώς οι ψηφιακές δεξιότητες υπερτερούν των επιχειρηματικών ως κυριότερη προσωπική ανάγκη. Το εύρημα αυτό πιθανότατα συνδέεται με τη μεγάλη συγκέντρωση των Τούρκων επαγγελματιών χειροτεχνίας σε θέσεις διδασκαλίας εντός θεσμικών φορέων, σε αντίθεση με την ανεξάρτητη επαγγελματική δραστηριότητα.

Ένα επαναλαμβανόμενο διαρθρωτικό μοτίβο στη Ρουμανία, την Ελλάδα και το Βέλγιο είναι η απόκλιση μεταξύ των δεξιοτήτων που θεωρούνται σημαντικότερες για το μέλλον και εκείνων που αναγνωρίζονται ως προσωπικό κενό. Η τεχνική επάρκεια επιβεβαιώνεται επανειλημμένα ως ήδη εδραιωμένο δυνατό σημείο. Στην Ελλάδα, χαρακτηριστικά, κανένας από τους επαγγελματίες χειροτεχνίας που απάντησαν

στο ερωτηματολόγιο δεν την αναφέρει ως προσωπική ανάγκη, παρότι στις συνεντεύξεις όλοι οι συμμετέχοντες επιβεβαιώνουν τη σημασία της. Αντίθετα, η επιχειρηματική επάρκεια εξακολουθεί να βιώνεται ως ένα υπαρκτό και ανεπίλυτο κενό δεξιοτήτων. Η Τουρκία διαφοροποιείται και πάλι από αυτό το μοτίβο, καθώς εκεί κυριαρχούν οι ανάγκες σε ψηφιακές και όχι επιχειρηματικές δεξιότητες.

Οι ψηφιακές δεξιότητες παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών. Για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας αποτελούν σημαντική προτεραιότητα για το μέλλον στην Ισπανία (62,5%) και την Ελλάδα (53,3%), ενώ στην Τουρκία (50,0%) αναδεικνύονται, κατ' εξαίρεση, ως η κυριότερη προσωπική ανάγκη ανάπτυξης. Μεταξύ των νέων σχεδιαστών, η Τουρκία διαφοροποιείται και πάλι, καθώς οι ψηφιακές δεξιότητες κατατάσσονται ως η σημαντικότερη ικανότητα για το μέλλον (61,7%) - ένα μοτίβο που δεν επαναλαμβάνεται στις υπόλοιπες χώρες.

Οι δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας αναδεικνύουν μια σταθερή αντίφαση: οι νέοι σχεδιαστές τις αξιολογούν ιδιαίτερα υψηλά ως προτεραιότητα για το μέλλον -έως και 70,0% στη Ρουμανία- αλλά σχεδόν ποτέ δεν τις αναφέρουν ως προσωπικό κενό ανάπτυξης (0,0% στα δεδομένα των ερωτηματολογίων στην Ελλάδα και το Βέλγιο). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει είτε ότι οι συμμετέχοντες θεωρούν την επικοινωνία ως μια δεξιότητα που πρέπει να αναπτύσσεται παράλληλα με τις τεχνικές και επιχειρηματικές ικανότητες, και όχι εις βάρος αυτών, είτε ότι δυσκολεύονται περισσότερο να αναγνωρίσουν τα προσωπικά τους κενά στην επικοινωνία σε σύγκριση με τα αντίστοιχα επιχειρηματικά ή τεχνικά κενά.

Και στις πέντε χώρες, τα ποιοτικά δεδομένα συγκλίνουν σε μια κοινή αντίληψη ως προς το τι σημαίνει στην πράξη η «επιχειρηματική ικανότητα»: τιμολόγηση, οικονομική διαχείριση, μάρκετινγκ, ψηφιακή προβολή και γνώση νομικών και διοικητικών ζητημάτων. Οι συμμετέχοντες σε όλες τις χώρες επισημαίνουν ότι οι συγκεκριμένες διαστάσεις δεν καλύπτονται επαρκώς από την υφιστάμενη κατάρτιση, ανεξάρτητα από το ποια από τις δύο ομάδες βιώνει εντονότερα το συγκεκριμένο έλλειμμα.

4.4 Ψηφιοποίηση & Οικονομικές Προκλήσεις

Θεσμικό Πλαίσιο. Και στις πέντε χώρες, τα ψηφιακά εργαλεία έχουν αποκτήσει κεντρικό ρόλο στο μάρκετινγκ και την προβολή, ωστόσο παραμένουν σε περιορισμένο βαθμό ενσωματωμένα στις ίδιες τις διαδικασίες παραγωγής και επιχειρηματικής διαχείρισης - μια κοινή διαρθρωτική αντίφαση που παρατηρείται σε όλες τις χώρες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αυξανόμενη αξιοποίηση κατεργασίας με εργαλειομηχανές ψηφιακού ελέγχου (CNC) και τρισδιάστατης σάρωσης στην Τουρκία για την ψηφιακή καταγραφή σύνθετων διακοσμητικών μοτίβων σε πέτρα, σε περιοχές όπως το Μαρντίν, καθώς και τα δίκτυα εργαστηρίων ψηφιακής κατασκευής (fablab) στην Ισπανία και το Βέλγιο (π.χ. Fablabs Brussels, Micro Factory), τα οποία παρέχουν στους τεχνίτες πρόσβαση σε τεχνολογίες ψηφιακής κατασκευής με σχετικά χαμηλό κόστος. Παράλληλα, σε όλες τις χώρες καταγράφεται ένα σταθερό ψηφιακό χάσμα μεταξύ των γενεών, καθώς οι μεγαλύτερης ηλικίας τεχνίτες, παρά το υψηλό επίπεδο τεχνικής εξειδίκευσής τους, διαθέτουν γενικά το χαμηλότερο επίπεδο ψηφιακού εγγραμματισμού. Σε οικονομικό επίπεδο, οι επαγγελματίες χειροτεχνίας και στις πέντε χώρες καλούνται να κινηθούν μέσα σε κατακερματισμένα συστήματα υποστήριξης και γραφειοκρατικές διαδικασίες χρηματοδότησης, η πρόσβαση στις οποίες είναι διαρθρωτικά δύσκολη για τους μικρής κλίμακας παραγωγούς που βασίζονται στη χειρωνακτική εργασία. Στη Ρουμανία, η υιοθέτηση ψηφιακών εργαλείων διαφοροποιείται έντονα ανά γενιά: οι μεγαλύτερης ηλικίας επαγγελματίες αποφεύγουν σε μεγάλο βαθμό τη χρήση τους, ενώ οι νεότεροι τεχνίτες αξιοποιούν με μεγαλύτερη ευχέρεια τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και το ηλεκτρονικό εμπόριο. Παράλληλα, το βασικό χρηματοδοτικό πρόγραμμα, Start-Up Nation, εντάσσει τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στο ίδιο ανταγωνιστικό πλαίσιο με μεγαλύτερες,

μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, χωρίς να προβλέπει ειδικό καθεστώς για τον τομέα της χειροτεχνίας. Στην Ελλάδα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Instagram, Facebook, TikTok) έχουν εξελιχθεί στο κυριότερο κανάλι προβολής και προώθησης, ακόμη και για επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται σε παραδοσιακές μορφές χειροτεχνίας. Παράλληλα, αναπτύσσεται μια νέα εθνική ψηφιακή πλατφόρμα για την ελληνική χειροτεχνία, στο πλαίσιο του Μηχανισμού Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Επαγγελματίες χειροτεχνίας. Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας αναφέρουν σε όλες τις χώρες κυρίως θετικές ή μικτές επιδράσεις της ψηφιοποίησης. Το υψηλότερο ποσοστό θετικής αξιολόγησης καταγράφεται στην Τουρκία (63,3%) και το χαμηλότερο στο Βέλγιο (23,5%), όπου το 47,1% δηλώνει ότι η ψηφιοποίηση δεν είχε σημαντικό αντίκτυπο -το υψηλότερο αντίστοιχο ποσοστό που καταγράφεται. Και στις πέντε χώρες, τα δεδομένα των συνεντεύξεων επιβεβαιώνουν σταθερά ότι ο πυρήνας της χειροτεχνικής διαδικασίας παραμένει κατ' ανάγκη χειρωνακτικός, θέση που διατυπώνεται με ιδιαίτερη έμφαση στα δεδομένα της Τουρκίας σχετικά με την τεχνική *ebru*. Όσον αφορά τις οικονομικές πιέσεις, η αύξηση του κόστους των υλικών και οι δυσκολίες στην τιμολόγηση και την αποτίμηση της αξίας της χειροτεχνικής εργασίας συγκαταλέγονται στις συχνότερα αναφερόμενες ανησυχίες σε όλες τις χώρες, αν και η κυριότερη πρόκληση διαφοροποιείται ανά χώρα. Στην Τουρκία, κυριαρχεί η αύξηση του κόστους των υλικών (76,7% - το υψηλότερο ποσοστό της συγκεκριμένης κατηγορίας). Στην Ισπανία, οι δυσκολίες τιμολόγησης και αποτίμησης και ο ανταγωνισμός από τη μαζική παραγωγή καταγράφονται εξίσου συχνά (62,5% για καθεμία), ενώ στη Ρουμανία κυριότερη πρόκληση αποτελεί το ασταθές εισόδημα (58,3%). Μια επαναλαμβανόμενη στρατηγική αντιμετώπισης των οικονομικών πιέσεων στη Ρουμανία, την Ελλάδα, το Βέλγιο και την Τουρκία είναι η διαφοροποίηση των πηγών εισοδήματος, συχνότερα μέσω της διδασκαλίας. Η ανάγκη αυτή αποτυπώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στην Τουρκία, όπου ένας επαγγελματίας ανέφερε ότι, χωρίς το εισόδημα από τη διδασκαλία σε θεσμικό φορέα, η άσκηση της χειροτεχνικής του δραστηριότητας δεν θα του απέφερε κανένα αυτοτελές εισόδημα.

Νέοι Σχεδιαστές. Μεταξύ των νέων σχεδιαστών, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν την κατηγορία ψηφιακών εργαλείων με την οποία υπάρχει η μεγαλύτερη εξοικείωση στη Ρουμανία (80,0%) και την Ελλάδα (86,7%), ενώ στο Βέλγιο (94,7% -το υψηλότερο ποσοστό που καταγράφεται) και την Τουρκία (75,0%) κυριαρχεί η εξοικείωση με λογισμικά ψηφιακού σχεδιασμού. Στην Ισπανία, οι δύο κατηγορίες καταγράφουν το ίδιο ποσοστό (57,9%). Σε όλες τις χώρες παρατηρείται ένα σταθερό χάσμα μεταξύ της δημιουργικής και τεχνικής ευχέρειας στη χρήση ψηφιακών εργαλείων και της ικανότητας αξιοποίησής τους για εμπορικούς σκοπούς. Η εξοικείωση με πλατφόρμες ηλεκτρονικού εμπορίου παραμένει χαμηλή σχεδόν παντού -3,3% στη Ρουμανία, 5,3% στο Βέλγιο, 15,8% στην Ισπανία και 21,7% στην Τουρκία- με την Ελλάδα (40,0%) να αποτελεί εξαίρεση. Μεταξύ των ιδιαίτερων ευρημάτων συγκαταλέγεται, στην Ελλάδα, η αναφορά συμμετέχοντα σε συνέντευξη ότι ένα αρχείο πατρών εργαστηρίου, το οποίο έχει δημιουργηθεί σε βάθος δεκαετιών, διατηρείται αποκλειστικά σε φυσική μορφή χωρίς ψηφιακό αντίγραφο ασφαλείας. Παράλληλα, συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις στην Ισπανία και την Τουρκία αναφέρθηκαν ρητά σε εργαλεία τεχνητής νοημοσύνης, όπως το ChatGPT και το Claude, χαρακτηρίζοντας τον αντίκτυπό τους ως μετασχηματιστικό.

Συγκριτικά Ευρήματα. Η αντιλαμβανόμενη επίδραση της ψηφιοποίησης μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ανά χώρα. Η Τουρκία καταγράφει το υψηλότερο ποσοστό θετικής αξιολόγησης (63,3%), ενώ το Βέλγιο το χαμηλότερο (23,5%) και, ταυτόχρονα, το υψηλότερο ποσοστό όσων δηλώνουν ότι η ψηφιοποίηση «δεν είχε σημαντικό αντίκτυπο» (47,1%). Η σαφώς αρνητική στάση απέναντι στην ψηφιοποίηση είναι σπάνια σε όλες τις χώρες: κανένας από τους συμμετέχοντες στην Ελλάδα, την Ισπανία, το Βέλγιο ή την Τουρκία δεν αναφέρει κυρίως αρνητικό αντίκτυπο, ενώ στη Ρουμανία το αντίστοιχο ποσοστό περιορίζεται στο 3,0%. Και στις πέντε χώρες, η ψηφιοποίηση αξιολογείται θετικά ως προς τη συμβολή της στην επικοινωνία, την προβολή και την

έρευνα, ενώ η ίδια η χειροτεχνική διαδικασία περιγράφεται σταθερά ως ένας τομέας στον οποίο η ανθρώπινη δεξιότητα και η χειρωνακτική εργασία δεν μπορούν να υποκατασταθούν από ψηφιακά μέσα.

Μεταξύ των νέων σχεδιαστών, οι κατηγορίες ψηφιακών εργαλείων με τις οποίες είναι περισσότερο εξοικειωμένοι διαφέρουν ανά χώρα: στη Ρουμανία και την Ελλάδα κυριαρχούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ενώ στο Βέλγιο και την Τουρκία τα λογισμικά ψηφιακού σχεδιασμού. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανότατα αντανακλά διαφορές ως προς τη σύνθεση των επιμέρους κλάδων σχεδιασμού που εκπροσωπούνται σε κάθε εθνικό δείγμα. Ωστόσο, η περιορισμένη εξοικείωση με τα εργαλεία ηλεκτρονικού εμπορίου αποτελεί σχεδόν καθολικό μοτίβο, αναδεικνύοντας ένα κοινό διακρατικό χάσμα μεταξύ της δημιουργικής και επικοινωνιακής ευχέρειας στη χρήση ψηφιακών μέσων και της ικανότητας αξιοποίησής τους για εμπορικούς σκοπούς. Όσον αφορά τις οικονομικές πιέσεις, η αύξηση του κόστους των υλικών και οι δυσκολίες στην τιμολόγηση και την αποτίμηση της αξίας της χειροτεχνικής εργασίας επανέρχονται ως κυρίαρχες ανησυχίες σε όλες τις χώρες, αν και η σχετική τους βαρύτητα διαφοροποιείται ανά χώρα. Η γραφειοκρατική και φορολογική επιβάρυνση αναδεικνύεται επίσης ως σημαντικό θέμα στα ποιοτικά δεδομένα της Ρουμανίας, της Ελλάδας και του Βελγίου. Στη Ρουμανία, οι φόροι περιγράφονται ως απορροφώντας περίπου το ήμισυ των εσόδων, στην Ελλάδα επισημαίνεται ο συντελεστής ΦΠΑ 24%, ενώ στις Βρυξέλλες αναφέρονται διοικητικά εμπόδια που συνδέονται με τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Και στις πέντε χώρες, τα δεδομένα των συνεντεύξεων συγκλίνουν στην ύπαρξη μιας διαρθρωτικής υποτίμησης της χειροτεχνικής εργασίας και τεχνογνωσίας σε σχέση με τον χρόνο και τις δεξιότητες που απαιτούνται. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται το φαινόμενο διαφέρει ανά χώρα: στη Ρουμανία, μέσω της ανεπαρκούς αμοιβής της εξειδικευμένης εργασίας αποκατάστασης· στην Ισπανία, μέσω της απροθυμίας των πελατών να αποδεχθούν δίκαιες τιμές· στην Τουρκία, μέσω της εξάρτησης από το εισόδημα που προέρχεται από τη διδασκαλία σε θεσμικούς φορείς, και στο Βέλγιο, μέσα από την αντίληψη ότι οι επιχειρήσεις χειροτεχνίας ουσιαστικά «πωλούν χρόνο και όχι υλικά». Τέλος, η διαφοροποίηση των πηγών εισοδήματος, κυρίως μέσω της διδασκαλίας, εμφανίζεται επανειλημμένα στη Ρουμανία, στην Ελλάδα, στο Βέλγιο και στην Τουρκία ως στρατηγική των επαγγελματιών χειροτεχνίας για την αντιμετώπιση των οικονομικών πιέσεων.

4.5 Μελλοντικές Προσδοκίες & Βελτιώσεις στην Εκπαίδευση

Θεσμικό Πλαίσιο. Το θεσμικό πλαίσιο και το πλαίσιο πολιτικής που διαμορφώνουν τους υφιστάμενους μηχανισμούς κατάρτισης και υποστήριξης σε κάθε χώρα παρουσιάζονται στις Ενότητες 4.1 και 4.4, ενώ σχετικά παραδείγματα καλών πρακτικών και έργων εξετάζονται χωριστά στο πλαίσιο των Συστάσεων Πολιτικής (Ενότητα 6).

Επαγγελματίες χειροτεχνίας. Η εκπαίδευση σε επιχειρηματικά θέματα και τα έργα με προσανατολισμό στην αγορά κυριαρχούν μεταξύ των συγκεκριμένων βελτιώσεων που προτείνονται συχνότερα από τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία (63,6%), την Ελλάδα (73,3%), την Ισπανία (56,3%) και το Βέλγιο (50,0%). Η Τουρκία διαφοροποιείται έντονα από αυτό το μοτίβο: η στενότερη συνεργασία με σχεδιαστές αποτελεί με μεγάλη διαφορά τη συχνότερα προτεινόμενη αλλαγή (80,0% - το υψηλότερο ποσοστό που καταγράφεται για οποιαδήποτε μεμονωμένη πρόταση και στις πέντε χώρες). Το εύρημα αυτό αντανακλά τόσο τη μεγάλη συγκέντρωση του δείγματος σε επαγγελματίες που απασχολούνται σε θεσμικούς φορείς όσο και ένα ιδιαίτερο θέμα που αναδείχθηκε στις συνεντεύξεις: την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της χειροτεχνίας ως βιώσιμης επαγγελματικής και εμπορικής δραστηριότητας και όχι ως χόμπι. Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί συμμετέχοντες πρότειναν την εφαρμογή παραδοσιακών

τεχνικών χειροτεχνίας σε σύγχρονα εμπορικά προϊόντα. Μεταξύ των θετικών θεσμικών παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν στις επιμέρους χώρες περιλαμβάνονται οι συνεργασίες μεταξύ πανεπιστημίων και υπουργείων στην Ελλάδα, το ADA Project του Πανεπιστημίου της Γρανάδας στην Ισπανία και η La Cambre στο Βέλγιο. Αντίθετα, ως παραδείγματα προς αποφυγή επισημάνθηκαν το κλείσιμο δομών λόγω προβλημάτων χρηματοδότησης, όπως του Centre des Métiers d'Art du Hainaut στο Βέλγιο, καθώς και προγράμματα επιχορηγήσεων στην Ελλάδα που επικεντρώνονται αποκλειστικά σε ψηφιακές δράσεις και δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στις πραγματικές ανάγκες του τομέα της χειροτεχνίας.

Νέοι Σχεδιαστές. Οι περισσότεροι νέοι σχεδιαστές στις πέντε χώρες θεωρούν ότι η χειροτεχνία προσφέρει έναν συνδυασμό επαγγελματικής σταθερότητας και δημιουργικότητας ή την αντιλαμβάνονται κυρίως ως πεδίο δημιουργικής και πειραματικής δραστηριότητας. Αντίθετα, η αντίληψη της χειροτεχνίας αποκλειστικά ως σταθερής επαγγελματικής σταδιοδρομίας παραμένει περιορισμένη σε όλες τις χώρες (κάτω από 10%), με εξαίρεση την Ελλάδα (40,0%). Η συνεργασία σε επίπεδο επιμέρους έργων (project-based collaboration) αποτελεί το συχνότερα ή ένα από τα συχνότερα προτιμώμενα μοντέλα συνεργασίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (57,9%-86,7%). Αντίθετα, η μακροχρόνια μαθητεία συγκεντρώνει σταθερά τη χαμηλότερη ή από κοινού τη χαμηλότερη προτίμηση (26,3%-53,3%). Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν μια σαφή προτίμηση για συντομότερες και πιο ευέλικτες μορφές συνεργασίας, έναντι της παρατεταμένης παραδοσιακής μαθητείας.

Συγκριτικά Ευρήματα. Οι προτάσεις για τη βελτίωση της κατάρτισης παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση στην Τουρκία, όπου η συνεργασία με σχεδιαστές (80,0%) υπερिशύχει σαφώς της εκπαίδευσης σε επιχειρηματικά θέματα (33,3%). Η εικόνα αυτή είναι αντίστροφη από εκείνη που παρατηρείται στις υπόλοιπες τέσσερις χώρες, όπου η επιχειρηματική εκπαίδευση και τα έργα με προσανατολισμό στην αγορά κατατάσσονται σταθερά στην πρώτη ή τη δεύτερη θέση μεταξύ των προτεινόμενων βελτιώσεων. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι επαγγελματίες χειροτεχνίας στην Τουρκία, οι οποίοι δραστηριοποιούνται σε μεγάλο βαθμό σε θέσεις διδασκαλίας εντός θεσμικών φορέων, αντιλαμβάνονται την έλλειψη συνεργασίας με σχεδιαστές ως πιο άμεση και επιτακτική ανάγκη από την ανάπτυξη επιχειρηματικών δεξιοτήτων.

Οι προτιμήσεις των νέων σχεδιαστών ως προς τις μορφές συνεργασίας αναδεικνύουν μια διαρθρωτική απόκλιση από τις προτιμήσεις των επαγγελματιών χειροτεχνίας. Ενώ οι νέοι σχεδιαστές σε ολόκληρο το δείγμα προτιμούν συντομότερες και πιο ευέλικτες μορφές συνεργασίας -με τη συνεργασία σε επίπεδο επιμέρους έργων να προτιμάται έναντι της μακροχρόνιας μαθητείας- τα δεδομένα των συνεντεύξεων με επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία και στην Ισπανία υποστηρίζουν ρητά μοντέλα μάθησης μεγαλύτερης διάρκειας, που βασίζονται στην ουσιαστική εμπάθυνση και στη μετάδοση αξιών παράλληλα με τις δεξιότητες. Αυτή η διαφοροποίηση ως προς την επιθυμητή διάρκεια και μορφή της συνεργασίας μεταξύ των δύο ομάδων εμφανίζεται επανειλημμένα σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια.

Ωστόσο, τα ποιοτικά δεδομένα συγκλίνουν έντονα σε όλες τις χώρες στην ανάδειξη της αμφίδρομης και αμοιβαίας συνεργασίας ως του ιδανικού μοντέλου – ένα από τα πιο σταθερά διακρατικά ευρήματα της παρούσας ενότητας. Στα δεδομένα των ομάδων εστίασης στο Βέλγιο διατυπώνεται η αρχή ότι «ο τεχνίτης είναι και σχεδιαστής». Στην Τουρκία, οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις προτείνουν ένα μοντέλο αντίστροφης καθοδήγησης, στο οποίο οι νέοι σχεδιαστές αναλαμβάνουν την καθοδήγηση επαγγελματιών χειροτεχνίας σε σύγχρονα εργαλεία και τεχνολογίες. Στην Ισπανία, οι συμμετέχοντες περιγράφουν μια διαδικασία κατά την οποία οι σχεδιαστές αποκτούν βαθύτερη κατανόηση της χειροτεχνίας, ενώ οι τεχνίτες ενισχύουν τις ψηφιακές τους ικανότητες. Αντίστοιχα, τα δεδομένα από την Ελλάδα και τη Ρουμανία παρουσιάζουν τη συνεργασία ως μια διαδικασία αμοιβαίας μάθησης μεταξύ ισότιμων συνεργατών και όχι ως ιεραρχική μετάδοση γνώσης. Αυτή η σταθερή προτίμηση για

αμφίδρομη και όχι μονόδρομη μεταφορά γνώσης αποτελεί καθοριστικό χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο τόσο οι επαγγελματίες χειροτεχνίας όσο και οι νέοι σχεδιαστές, και στις πέντε χώρες, αντιλαμβάνονται το μέλλον της συνεργασίας μεταξύ των δύο ομάδων.

4.6 Ευρήματα Αυτοαξιολόγησης

Επαγγελματίες χειροτεχνίας. Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας και στις πέντε χώρες αξιολογούν την πρακτική και τεχνική τους επάρκεια ως το ισχυρότερο πεδίο ικανοτήτων τους, με μέσες βαθμολογίες από 3,75 έως 4,70. Η υψηλότερη βαθμολογία καταγράφεται στην Τουρκία, όπου το 96,7% των συμμετεχόντων αυτοαξιολογείται σε προχωρημένο επίπεδο ή επίπεδο εμπειρογνώμονα. Οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις αποτελούν σταθερά το δεύτερο ισχυρότερο πεδίο ικανοτήτων. Αντίθετα, η επιχειρηματική επάρκεια αποτελεί το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση σε τέσσερις από τις πέντε χώρες, με μέσες βαθμολογίες από 2,38 έως 2,88. Η Τουρκία αποτελεί εξαίρεση: η επιχειρηματική επάρκεια αξιολογείται συγκριτικά υψηλότερα (3,60), ενώ η ψηφιακή επάρκεια καταγράφεται ως το ασθενέστερο πεδίο (3,23). Πρόκειται για τη μοναδική χώρα στην οποία παρατηρείται αυτή η σειρά κατάταξης των επιμέρους πεδίων ικανοτήτων.

Νέοι Σχεδιαστές. Μεταξύ των νέων σχεδιαστών, η τεχνική επάρκεια καταγράφει την υψηλότερη αυτοαξιολόγηση στη Ρουμανία, την Ελλάδα και το Βέλγιο, ενώ η ψηφιακή επάρκεια αναδεικνύεται ως το ισχυρότερο πεδίο στην Ισπανία και, με ιδιαίτερα διακριτό τρόπο, στην Τουρκία. Μάλιστα, πρόκειται για το μοναδικό πεδίο στο οποίο οι νέοι σχεδιαστές στην Τουρκία αυτοαξιολογούνται υψηλότερα από τους Τούρκους επαγγελματίες χειροτεχνίας. Η επιχειρηματική επάρκεια, χωρίς καμία εξαίρεση, αποτελεί το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών και στις πέντε χώρες, με μέσες βαθμολογίες από 1,87 έως 2,50. Παράλληλα, το 53,3%-80,0% των συμμετεχόντων δηλώνει ότι δεν διαθέτει σχετικές γνώσεις ή έχει μόνο βασική εξοικείωση με το συγκεκριμένο πεδίο.

Συγκριτικά Ευρήματα. Η επιχειρηματική επάρκεια αποτελεί το πιο σταθερό εύρημα της παρούσας ενότητας: είναι το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών και στις πέντε χώρες, χωρίς εξαίρεση, καθώς και μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Τουρκία, όπου η ψηφιακή επάρκεια καταγράφεται ως το ασθενέστερο πεδίο. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει άμεσα τα αποτελέσματα της Ενότητας 4.3, όπου οι επιχειρηματικές δεξιότητες αναδείχθηκαν ως η κυριότερη προτεραιότητα προσωπικής ανάπτυξης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες, καθώς και για τους νέους σχεδιαστές στη Ρουμανία, την Ισπανία και το Βέλγιο. Τα δεδομένα αυτοαξιολόγησης παρέχουν έτσι μια ανεξάρτητη επιβεβαίωση των κενών δεξιοτήτων που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες είχαν ήδη αναγνωρίσει και αναφέρει.

Η σχέση μεταξύ ψηφιακής και τεχνικής επάρκειας διαφοροποιείται ανά χώρα. Οι νέοι σχεδιαστές αναφέρουν υψηλότερη ψηφιακή επάρκεια από τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στην Ισπανία, το Βέλγιο και την Τουρκία, ενώ στη Ρουμανία και την Ελλάδα οι επαγγελματίες χειροτεχνίας καταγράφουν υψηλότερες βαθμολογίες. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι η ψηφιακή επάρκεια επηρεάζεται από το εθνικό πλαίσιο και το γνωστικό/επαγγελματικό υπόβαθρο των συμμετεχόντων και όχι αποκλειστικά από τη γενιά στην οποία ανήκουν. Αντίθετα, σε όλες τις χώρες οι επαγγελματίες χειροτεχνίας αυτοαξιολογούνται σταθερά υψηλότερα από τους νέους σχεδιαστές τόσο ως προς την πρακτική και τεχνική επάρκεια -με διαφορές από 0,40 έως 1,40 μονάδες- όσο και ως προς τις θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, όπου οι διαφορές κυμαίνονται από 0,60 έως 0,86 μονάδες. Η διαφορά αυτή αντανακλά τη συσσωρευμένη επαγγελματική εμπειρία των επαγγελματιών χειροτεχνίας.

Και στις πέντε χώρες, το πεδίο που λαμβάνει τη χαμηλότερη βαθμολογία στην αυτοαξιολόγηση -η επιχειρηματική επάρκεια σε τέσσερις χώρες και η ψηφιακή επάρκεια στην Τουρκία- αντιστοιχεί άμεσα στο πεδίο που αναφέρεται συχνότερα ως προτεραιότητα προσωπικής ανάπτυξης στην Ενότητα 4.3. Η αντιστοιχία αυτή παρατηρείται στους επαγγελματίες χειροτεχνίας και στις πέντε χώρες, καθώς και στους νέους σχεδιαστές στη Ρουμανία, την Ισπανία και το Βέλγιο. Η σύγκλιση αυτή επιβεβαιώνει ότι τα κενά δεξιοτήτων που εντοπίζονται σε ολόκληρη την παρούσα έκθεση δεν προκύπτουν μόνο από την ανάλυση των δεδομένων, αλλά αναγνωρίζονται ενεργά και από τους ίδιους τους συμμετέχοντες. Μοναδική διαφοροποίηση παρουσιάζουν οι νέοι σχεδιαστές στην Ελλάδα και την Τουρκία, οι οποίοι αναφέρουν τις τεχνικές δεξιότητες, και όχι την επιχειρηματική επάρκεια, ως την κυριότερη προσωπική τους προτεραιότητα, παρότι η επιχειρηματική επάρκεια αποτελεί το πεδίο στο οποίο αυτοαξιολογούνται χαμηλότερα.

5. Διακρατικά Ευρήματα

Κοινές Τάσεις μεταξύ των Χωρών

Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αποτελούν το πιο σταθερό κοινό εύρημα και στις πέντε χώρες-εταίρους και στις δύο ομάδες-στόχους. Οι επιχειρηματικές δεξιότητες αναδείχθηκαν ως η συχνότερα αναφερόμενη έλλειψη στην κατάρτιση ή ως βασική αδυναμία των υφιστάμενων προγραμμάτων από τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (Ενότητα 4.2). Παράλληλα, επιβεβαιώθηκαν ως η κυριότερη προτεραιότητα προσωπικής ανάπτυξης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (Ενότητα 4.3) και, εκ νέου, ως το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών και στις πέντε χώρες, χωρίς εξαίρεση, καθώς και μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (Ενότητα 4.6). Η σύγκλιση αυτή, η οποία καταγράφεται σε τρεις διαφορετικές ενότητες της έκθεσης (4.2, 4.3 και 4.6), σε πέντε χώρες και στις δύο ομάδες συμμετεχόντων, τεκμηριώνει την επιχειρηματική επάρκεια ως το πλέον συστηματικά καταγεγραμμένο κενό δεξιοτήτων στην παρούσα έκθεση.

Η αυτοκατευθυνόμενη και άτυπη μάθηση αποτελεί σταθερά βασικό χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο αποκτώνται οι γνώσεις και οι δεξιότητες χειροτεχνίας, αν και η βαρύτητά της σε σχέση με την τυπική εκπαίδευση διαφοροποιείται ανά χώρα (Ενότητα 4.1). Η αυτοδίδακτη μάθηση κυριαρχεί στη Ρουμανία, την Ελλάδα και την Ισπανία, ενώ η τυπική ανώτατη εκπαίδευση αποτελεί την κυρίαρχη διαδρομή στο Βέλγιο και την Τουρκία. Ωστόσο, ακόμη και στις χώρες όπου υπερσχύει η τυπική εκπαίδευση, τα δεδομένα των συνεντεύξεων και από τις πέντε χώρες συγκλίνουν στο ίδιο συμπέρασμα: οι επαγγελματίες θεωρούν σταθερά ότι η τυπική εκπαίδευση δεν επαρκεί από μόνη της και χρειάζεται να συμπληρώνεται μέσω μαθητείας ή συστηματικής και διαρκούς αυτοκατευθυνόμενης ανάπτυξης δεξιοτήτων.

Ένα επίμονο χάσμα μεταξύ της υψηλής αναφερόμενης έκθεσης στη χειροτεχνία και του πραγματικού βάθους αυτής της επαφής επανεμφανίζεται στα δεδομένα των νέων σχεδιαστών στην Ελλάδα, την Ισπανία, το Βέλγιο και την Τουρκία (Ενότητα 4.1). Τα υψηλά ποσοστά επαφής που καταγράφονται στα ερωτηματολόγια (89,5%–98,3%) συνυπάρχουν με μαρτυρίες από τις συνεντεύξεις, στις οποίες συμμετέχοντες αναφέρουν ότι η τυπική τους εκπαίδευση δεν περιλάμβανε ουσιαστικό περιεχόμενο σχετικό με τη χειροτεχνία. Πρόκειται για ένα από τα πιο σταθερά διακρατικά ευρήματα της παρούσας έκθεσης.

Η πρακτική, βιωματική μάθηση και η μάθηση μέσω άμεσης εφαρμογής αξιολογούνται υψηλότερα από τη θεωρητική διδασκαλία και στις πέντε χώρες και στις δύο ομάδες-στόχους (Ενότητες 4.1, 4.2 και 4.5).

Ωστόσο, η προτίμηση αυτή αφορά τον τρόπο μάθησης και όχι το περιεχόμενό της: οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις εξακολουθούν να αποτελούν το πλέον πολύτιμο στοιχείο της κατάρτισης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία, την Ισπανία και την Τουρκία, καθώς και για τους νέους σχεδιαστές στη Ρουμανία και την Τουρκία.

Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας και οι νέοι σχεδιαστές παρουσιάζουν μια σταθερά συμπληρωματική εικόνα ως προς την αυτοαξιολόγηση των ικανοτήτων τους (Ενότητα 4.6). Σε όλες τις χώρες, οι επαγγελματίες χειροτεχνίας αυτοαξιολογούνται υψηλότερα από τους νέους σχεδιαστές ως προς την πρακτική και τεχνική επάρκεια και τις θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, ενώ οι νέοι σχεδιαστές παρουσιάζουν αντίστοιχη ή υψηλότερη ψηφιακή επάρκεια σε αρκετές χώρες (Ισπανία, Βέλγιο και Τουρκία). Η συμπληρωματικότητα αυτή επιβεβαιώνεται και από τα ποιοτικά δεδομένα σε όλες τις χώρες, καθώς συμμετέχοντες και από τις δύο ομάδες περιγράφουν, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, την ιδανική μελλοντική συνεργασία ως αμοιβαία και αμφίδρομη και όχι ως ιεραρχική σχέση μετάδοσης γνώσης.

Ουσιαστικές Διαφορές

Το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας στην Τουρκία παρουσιάζει διαρθρωτικές ιδιαιτερότητες που επηρεάζουν τα ευρήματα σε όλες τις Ενότητες 4.1–4.6: το 90,0% εισήλθε στον κλάδο μέσω πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, το 90,0% εργάζεται ως μισθωτό προσωπικό σε θεσμικούς φορείς και το 86,7% απασχολείται κυρίως σε δημόσιους φορείς - κατά κύριο λόγο στο Enstitü İstanbul İSMEK. Επομένως, το συγκεκριμένο δείγμα αντιπροσωπεύει κυρίως ένα μισθωτό εκπαιδευτικό δυναμικό και όχι ανεξάρτητους επαγγελματίες χειροτεχνίας. Η ιδιαιτερότητα αυτή συμβάλλει στην ερμηνεία των διαφοροποιήσεων που παρουσιάζει η Τουρκία σε αρκετούς δείκτες: στη συγκριτικά υψηλότερη αυτοαξιολόγηση της επιχειρηματικής επάρκειας (3,60, έναντι 2,38-2,88 στις υπόλοιπες χώρες), στη σαφή προτεραιότητα που αποδίδεται στη συνεργασία με σχεδιαστές έναντι της εκπαίδευσης σε επιχειρηματικά θέματα ως προτεινόμενη βελτίωση (80,0% - το υψηλότερο ποσοστό που καταγράφεται για οποιαδήποτε μεμονωμένη πρόταση και στις πέντε χώρες), καθώς και στην ανάδειξη της ψηφιακής επάρκειας, και όχι της επιχειρηματικής επάρκειας, ως του ασθενέστερου πεδίου στην αυτοαξιολόγηση.

Το Βέλγιο και η Ισπανία βρίσκονται στα δύο αντίθετα άκρα ως προς το ηλικιακό προφίλ και την επαγγελματική εμπειρία των επαγγελματιών χειροτεχνίας. Το βελγικό δείγμα περιλαμβάνει τους μεγαλύτερους σε ηλικία και πιο έμπειρους επαγγελματίες - κανένας συμμετέχων δεν είναι κάτω των 35 ετών και το 88,2% διαθέτει 11 ή περισσότερα έτη επαγγελματικής εμπειρίας. Αντίθετα, το ισπανικό δείγμα είναι το νεότερο και λιγότερο έμπειρο, καθώς το 43,8% των συμμετεχόντων είναι ηλικίας 25-34 ετών και το 75,0% διαθέτει λιγότερα από δέκα έτη εμπειρίας. Η διαφοροποίηση αυτή αντανακλάται και στις διαφορετικές προτεραιότητες που αναδεικνύονται στις δύο χώρες. Στο Βέλγιο, τα δεδομένα δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε θεσμικά ζητήματα και ζητήματα υποδομών, όπως οι περικοπές χρηματοδότησης και η στροφή προς ενήλικους εκπαιδευόμενους που επιδιώκουν αλλαγή επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Στην Ισπανία, αντίθετα, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην απουσία επίσημα αναγνωρισμένων δομών κατάρτισης για πολλές ειδικότητες χειροτεχνίας.

Η αντίληψη των νέων σχεδιαστών σχετικά με τη βιωσιμότητα της χειροτεχνίας ως επαγγελματικής σταδιοδρομίας δεν παρουσιάζει μια απλή και άμεση συσχέτιση με τις διαρθρωτικές συνθήκες που επικρατούν στον τομέα της χειροτεχνίας σε κάθε χώρα. Στην Τουρκία, όπου οι επαγγελματίες χειροτεχνίας παρουσιάζουν, μεταξύ των πέντε χωρών, τη μεγαλύτερη εξάρτηση από θεσμικούς φορείς ως προς το εισόδημά τους, το 58,3% των νέων σχεδιαστών εξακολουθεί να θεωρεί ότι η χειροτεχνία

μπορεί να προσφέρει τόσο επαγγελματική σταθερότητα όσο και δημιουργικότητα. Αντίθετα, στο Βέλγιο, το 10,5% δηλώνει ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη χειροτεχνία ως επαγγελματική σταδιοδρομία.

Ο ρόλος της μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων στο πλαίσιο της οικογένειας διαφοροποιείται έντονα ανά χώρα (Ενότητα 4.1). Καταγράφεται σε σημαντικό βαθμό στη Ρουμανία (29,5%) και την Ελλάδα (20,0%), σε χαμηλότερο επίπεδο στην Ισπανία (18,8%), ενώ απουσιάζει πλήρως από τα ποσοτικά δεδομένα στο Βέλγιο και την Τουρκία. Επομένως, η υποχώρηση της οικογενειακής μετάδοσης της τεχνογνωσίας φαίνεται να συγκεντρώνεται σε δύο συγκεκριμένα εθνικά πλαίσια και δεν αποτελεί ομοιόμορφο φαινόμενο σε όλες τις χώρες-εταίρους.

Εντάσεις και Αντιφάσεις

Παρατηρείται μια ένταση μεταξύ της υψηλής σημασίας που αποδίδεται στις δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας ως μελλοντικές ικανότητες και της σχεδόν πλήρους απουσίας της επικοινωνίας ως αυτοπροσδιοριζόμενου πεδίου προσωπικής ανάπτυξης μεταξύ των νέων σχεδιαστών (Ενότητα 4.3). Στη Ρουμανία, την Ελλάδα και την Ισπανία, η επικοινωνία συγκαταλέγεται στις τρεις σημαντικότερες προτεραιότητες δεξιοτήτων για το μέλλον (70,0%, 60,0% και 52,6%, αντίστοιχα). Ωστόσο, σε καμία χώρα οι νέοι σχεδιαστές δεν την αναγνωρίζουν ως κύρια προσωπική ανάγκη ανάπτυξης - στην Ελλάδα, μάλιστα, το αντίστοιχο ποσοστό είναι 0,0%. Η διαφοροποίηση αυτή ενδέχεται να σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται την επικοινωνία ως δεξιότητα που πρέπει να αναπτύσσεται παράλληλα με τις τεχνικές και επιχειρηματικές δεξιότητες, και όχι ως αυτοτελές κενό. Εναλλακτικά, είναι πιθανό τα υφιστάμενα εργαλεία αξιολόγησης να μην αποτυπώνουν κάποια διάσταση της επικοινωνιακής επάρκειας την οποία οι ίδιοι οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη. *Η παραπάνω επισήμανση παρουσιάζεται ως περιγραφική παρατήρηση που προκύπτει από τα δεδομένα και όχι ως οριστικό συμπέρασμα.*

Μια επιπλέον ένταση προκύπτει από το γεγονός ότι η τεχνική επάρκεια αξιολογείται ταυτόχρονα ως ιδιαίτερα σημαντική και ως ανεπαρκώς ανεπτυγμένη. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας στην Ισπανία, όπου το 62,5% αναφέρει τις προηγμένες τεχνικές δεξιότητες ως στοιχείο που απουσιάζει από την κατάρτιση, παρότι η τεχνική επάρκεια συγκαταλέγεται στα στοιχεία της υφιστάμενης κατάρτισης που αξιολογούνται ως περισσότερο πολύτιμα (Ενότητα 4.2). Ένα συναφές μοτίβο παρατηρείται στις ψηφιακές δεξιότητες μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας στο Βέλγιο και την Ελλάδα: η ψηφιακή επάρκεια συγκαταλέγεται στα στοιχεία της υφιστάμενης κατάρτισης που αξιολογούνται ως λιγότερο πολύτιμα, ενώ ταυτόχρονα οι ψηφιακές δεξιότητες αναφέρονται σχετικά συχνά μεταξύ των στοιχείων που απουσιάζουν από την κατάρτιση. *Το παραπάνω παρουσιάζεται ως μοτίβο που προκύπτει από τα δεδομένα και όχι ως οριστικό συμπέρασμα, καθώς από τα δεδομένα που συλλέχθηκαν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η υποκείμενη αιτία - δηλαδή εάν οι συμμετέχοντες διακρίνουν μεταξύ βασικού και προχωρημένου επιπέδου επάρκειας στο πλαίσιο της ίδιας κατηγορίας δεξιοτήτων ή εάν εκφράζουν δυσανεμία ως προς το βάθος της παρεχόμενης κατάρτισης και όχι ως προς την ίδια την ύπαρξή της.*

Μια ακόμη αντίφαση εντοπίζεται μεταξύ της μακροχρόνιας μαθητείας ως επίσημα επιλεγόμενης διαδρομής μάθησης και της σημασίας που της αποδίδεται στις ποιοτικές μαρτυρίες των επαγγελματιών (Ενότητες 4.1 και 4.5). Η παραδοσιακή μαθητεία επιλέγεται σε συγκριτικά χαμηλά ποσοστά από τους επαγγελματίες χειροτεχνίας και στις πέντε χώρες (11,8%–40,0%), ενώ οι νέοι σχεδιαστές την κατατάσσουν ως τη λιγότερο ή από κοινού λιγότερο προτιμώμενη μορφή μελλοντικής συνεργασίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (26,3%–53,3%), με εξαίρεση τη Ρουμανία. Ωστόσο, στα δεδομένα των συνεντεύξεων και από τις πέντε χώρες, οι σχέσεις που λειτουργούν με τη λογική της μαθητείας -είτε

χαρακτηρίζονται ρητά ως τέτοιες είτε περιγράφονται ως καθοδήγηση και μετάδοση γνώσεων μέσα σε ένα κοινό εργαστήριο- αναγνωρίζονται ως ορισμένες από τις πλέον πολύτιμες και καθοριστικές μαθησιακές εμπειρίες. Η απόκλιση αυτή μεταξύ της περιορισμένης επίσημης επιλογής της μαθητείας και της υψηλής αξίας που της αποδίδεται στα ποιοτικά δεδομένα ενδέχεται να υποδηλώνει ότι οι συμμετέχοντες αντιδρούν περισσότερο στον ίδιο τον όρο «μαθητεία» και στις παραδοσιακές συνδηλώσεις του –όπως η μεγάλη διάρκεια, η ιεραρχική δομή και η περιορισμένη αμοιβή- παρά στη συστηματική, πρακτική μάθηση υπό καθοδήγηση αυτή καθαυτή. *Η ερμηνεία αυτή υπερβαίνει όσα προκύπτουν άμεσα από τα δεδομένα.*

6. Συστάσεις Πολιτικής

Τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω έχουν προεκτάσεις όχι μόνο για τον σχεδιασμό της κατάρτισης στο πλαίσιο του CRAFTWISE, αλλά και, ευρύτερα, για τις πολιτικές και τη χρηματοδότηση στον τομέα της χειροτεχνίας. Η παρούσα ενότητα μετατρέπει τις προτεραιότητες που ανέδειξε η έκθεση ως προς το περιεχόμενο της κατάρτισης και τις μορφές συνεργασίας σε συγκεκριμένες συστάσεις προς υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, φορείς χρηματοδότησης και θεσμικούς φορείς του τομέα της χειροτεχνίας. Στη συνέχεια παρουσιάζονται ειδικές παράμετροι ανά χώρα, οι οποίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τον σχεδιασμό σχετικών πολιτικών.

Προτεραιότητες Πολιτικής για τον Τομέα της Χειροτεχνίας

Η σύγκλιση των ευρημάτων της πρωτογενούς έρευνας (Ενότητες 4.2, 4.3 και 4.6) με την ανάλυση των κενών δεξιοτήτων που προέκυψε από τη δευτερογενή έρευνα και στις πέντε χώρες-εταίρους αναδεικνύει τέσσερις βασικές προτεραιότητες πολιτικής για τον τομέα της χειροτεχνίας, οι οποίες παρουσιάζονται κατά σειρά ανάλογα με τη συνέπεια και τον βαθμό επιτακτικότητας με τον οποίο τεκμηριώνονται στα δεδομένα.

1. Business and Entrepreneurial Competence. Πρόκειται για το πιο σταθερά τεκμηριωμένο κενό σε ολόκληρο το σύνολο των δεδομένων - αποτελεί το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών και στις πέντε χώρες, καθώς και την κυριότερη προτεραιότητα προσωπικής ανάπτυξης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες (Ενότητα 5). Παράλληλα, η δευτερογενής έρευνα στη Ρουμανία, την Ισπανία, το Βέλγιο και την Τουρκία αναδεικνύει, ανεξάρτητα, την επιχειρηματική επάρκεια ως κρίσιμο διαρθρωτικό έλλειμμα στους αντίστοιχους τομείς χειροτεχνίας. Οι μηχανισμοί χρηματοδότησης του τομέα της χειροτεχνίας και τα πλαίσια επαγγελματικής αναγνώρισης θα πρέπει να αντιμετωπίζουν την εκπαίδευση σε θέματα επιχειρηματικότητας ως προϋπόθεση για την παροχή υποστήριξης και όχι ως συμπληρωματική δυνατότητα. Η εκπαίδευση αυτή θα πρέπει να καλύπτει ειδικότερα την τιμολόγηση βάσει αξίας -σε αντιδιαστολή με την τιμολόγηση βάσει κόστους, την οποία αρκετές εθνικές πηγές αναγνωρίζουν ως την κυρίαρχη αλλά ανεπαρκή πρακτική-, την ανάπτυξη ταυτότητας επωνυμίας και την αφήγηση της ιστορίας της, καθώς και την υποστήριξη για την αναζήτηση, κατανόηση και αξιοποίηση χρηματοδοτικών ευκαιριών, με στόχο τη μείωση της διοικητικής επιβάρυνσης που καταγράφεται σταθερά ως εμπόδιο και στις πέντε χώρες. Σχετικά παραδείγματα αποτελούν το πρόγραμμα Crafting Europe iAtelier στην Ισπανία, το οποίο συνδέει τη χειροτεχνική πρακτική με την κατάρτιση σε θέματα επιχειρηματικότητας και ψηφιακής επιχειρηματικότητας, το έργο CRAFTS+ Erasmus+ στην Ελλάδα, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύχθηκαν προγράμματα κατάρτισης για τη διαμόρφωση επιχειρηματικών μοντέλων και την ανάπτυξη εμπορικής ταυτότητας για πολύ μικρές επιχειρήσεις κεραμικής και ο πυλώνας «Innovative Business Models» της πρωτοβουλίας CRAFTOUR (Βέλγιο/ΕΕ), ο οποίος παρέχει πρακτικά πρότυπα συμβάσεων για ζητήματα

δίκαιης αμοιβής, αναγνώρισης της συνεισφοράς και αναγνώρισης της δημιουργικής συμβολής στο πλαίσιο συνεργασιών μεταξύ τεχνιτών και σχεδιαστών.

2. Ψηφιακή και Τεχνολογική Επάρκεια. Η δευτερογενής έρευνα και στις πέντε χώρες καταγράφει ένα σταθερό μοτίβο: η αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών επικεντρώνεται κυρίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και την προβολή, ενώ η ενσωμάτωσή τους στις διαδικασίες παραγωγής, το ηλεκτρονικό εμπόριο και την επιχειρηματική ανάπτυξη παραμένει περιορισμένη. Παράλληλα, σε όλες τις χώρες καταγράφεται ένα ψηφιακό χάσμα μεταξύ των γενεών, το οποίο είναι ιδιαίτερα έντονο στην Τουρκία, όπου οι τεχνίτες με το υψηλότερο επίπεδο τεχνικής εξειδίκευσης διαθέτουν ταυτόχρονα το χαμηλότερο επίπεδο ψηφιακού εγγραμματισμού. Έτσι δημιουργείται ένα είδος «απομονωμένης δεξαμενής γνώσης», με αποτέλεσμα πολύτιμες τεχνικές να παραμένουν εκτός ψηφιακού περιβάλλοντος. Οι σχετικές πολιτικές θα πρέπει να χρηματοδοτούν την ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων διακρίνοντας τρεις επιμέρους διαστάσεις: ψηφιακό μάρκετινγκ και προβολή· ηλεκτρονικό εμπόριο και ψηφιακές πωλήσεις, ώστε να αντιμετωπιστεί το χάσμα μεταξύ της δημιουργικής και τεχνικής ευχέρειας στη χρήση ψηφιακών μέσων και της ικανότητας εμπορικής αξιοποίησής τους, το οποίο καταγράφεται σε τέσσερις από τις πέντε χώρες· και ψηφιακά εργαλεία για την παραγωγή και την τεκμηρίωση, με την ψηφιακή τεχνολογία να λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη χειρωνακτική παραγωγή και όχι ως υποκατάστατό της. Σχετικά παραδείγματα αποτελούν το DigitARTE στην Ισπανία, με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού, το οποίο απευθύνεται σε επαγγελματίες άνω των 40 ετών και σε όσους δραστηριοποιούνται σε αγροτικές περιοχές· το υβριδικό μοντέλο του Enstitü İstanbul İSMEK στην Τουρκία, το οποίο συνδυάζει δια ζώσης κατάρτιση στη χειροτεχνία με ασύγχρονη διαδικτυακή θεωρητική εκπαίδευση· και τις υποδομές fablab του Βελγίου, όπως τα Fablabs Brussels και Micro Factory.

3. Τεχνική Επάρκεια και Μεταφορά Γνώσης. Η τεχνική επάρκεια αποτελεί το πεδίο στο οποίο οι επαγγελματίες χειροτεχνίας και στις πέντε χώρες καταγράφουν την υψηλότερη αυτοαξιολόγηση. Ωστόσο, η δευτερογενής έρευνα αναδεικνύει σημαντικές αδυναμίες ως προς τη μετάδοση αυτής της τεχνογνωσίας: την υποχώρηση του μοντέλου τεχνίτη-μαθητευόμενου στη Ρουμανία, την Ελλάδα και την Ισπανία· τη σταδιακή απώλεια της εξειδίκευσης σε σύνθετες τεχνικές στην Τουρκία, καθώς οι επαγγελματίες στρέφονται σε ταχύτερες και περισσότερο εμπορευματοποιημένες μεθόδους· και τον κίνδυνο εξαφάνισης συγκεκριμένων παραδοσιακών τεχνών που συνδέονται με την πολιτιστική κληρονομιά στο Βέλγιο, όπως το sgraffito, η ξυλουργική συναρμογών και η αποκατάσταση αρχιτεκτονικών στοιχείων. Τα πλαίσια πολιτικής θα πρέπει να χρηματοδοτούν και να προστατεύουν σταθερά μοντέλα καθοδήγησης και μαθητείας που υλοποιούνται σε πραγματικό εργαστηριακό περιβάλλον, αντί να θεωρούν ότι προγράμματα μικρής διάρκειας μπορούν να τα υποκαταστήσουν. Σχετικά παραδείγματα αποτελούν τα θερινά εκπαιδευτικά προγράμματα που υλοποιούνται συστηματικά στη Ρουμανία από τους Transylvania Trust, Pro Patrimonio και Bunești School, τα οποία βασίζονται στο μοντέλο της μαθητείας και εντάσσονται σε πραγματικά έργα αποκατάστασης, η Σχολή Αργυροχρυσοχοΐας Στεμνίτσας στην Ελλάδα, όπου σημαντικό μέρος του διδακτικού προσωπικού αποτελείται από αποφοίτους της ίδιας της σχολής· και το έργο MINDCRAFTS στο Βέλγιο, σε συνεργασία με το Mad'in Europe, του οποίου τα βιωματικά εργαστήρια πρακτικής εφαρμογής προσέλκυαν μεγαλύτερη συμμετοχή νέων σε σύγκριση με προσεγγίσεις που βασιζόνταν αποκλειστικά σε ψηφιακά μέσα.

4. Θεωρητικές και Πολιτισμικές Γνώσεις. Οι θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις αποτελούν το πλέον πολύτιμο στοιχείο της κατάρτισης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τρεις από τις πέντε χώρες και το στοιχείο που αναφέρεται συχνότερα ως άξιο διατήρησης. Ωστόσο, η δευτερογενής έρευνα εντοπίζει ένα διαρθρωτικό χάσμα μεταξύ της συμβολικής αναγνώρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς της χειροτεχνίας και της συστηματικής ενσωμάτωσής της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το χάσμα αυτό

αναδεικνύεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στην Τουρκία, όπου η κατάρτιση δίνει προτεραιότητα στην τεχνική εκτέλεση, έναντι της κατανόησης του πολιτισμικού κώδικα και των νοημάτων που ενσωματώνονται στα παραδοσιακά μοτίβα. Οι πολιτικές για την πολιτιστική κληρονομιά θα πρέπει να χρηματοδοτούν τη συστηματική ένταξη της ιστορίας της χειροτεχνίας και της πολιτισμικής σημασίας της στη διδασκαλία και την κατάρτιση, και όχι να περιορίζονται στη συμβολική αναγνώρισή τους. Η προσέγγιση αυτή μπορεί παράλληλα να ενισχύσει την τοποθέτηση των προϊόντων στην αγορά, καθώς η δευτερογενής έρευνα στην Ελλάδα και την Ισπανία επισημαίνει ότι η αποτελεσματική επικοινωνία της προέλευσης, της ιστορίας και της πολιτισμικής αξίας των χειροτεχνικών προϊόντων αποκτά ολοένα μεγαλύτερη σημασία για την πρόσβαση σε αγορές υψηλής προστιθέμενης αξίας και εξαγωγικές αγορές. Ο πυλώνας Understanding and Valorisation («Κατανόηση και Ανάδειξη της Αξίας») της πρωτοβουλίας CRAFTOUR αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα προσέγγισης προς αυτή την κατεύθυνση.

Πλαίσια Πολιτικής για τη Διαγενεακή Μεταφορά Γνώσης

Τα συγκριτικά ευρήματα των Ενοτήτων 4.1–4.6 αναδεικνύουν μια διαρθρωτικά συμπληρωματική και όχι ιεραρχική σχέση μεταξύ επαγγελματιών χειροτεχνίας και νέων σχεδιαστών ως το μοντέλο σχεδιασμού της κατάρτισης που τεκμηριώνεται από τα ερευνητικά δεδομένα. Οι επαγγελματίες χειροτεχνίας αυτοαξιολογούνται υψηλότερα από τους νέους σχεδιαστές ως προς την πρακτική και τεχνική επάρκεια και τις θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, ενώ οι νέοι σχεδιαστές παρουσιάζουν αντίστοιχη ή υψηλότερη ψηφιακή επάρκεια στην Ισπανία, το Βέλγιο και την Τουρκία. Τα δεδομένα των συνεντεύξεων και των ομάδων εστίασης καταλήγουν, ανεξάρτητα, στο ίδιο συμπέρασμα σε κάθε χώρα - από την αρχή που διατυπώθηκε στο Βέλγιο ότι «ο τεχνίτης είναι και σχεδιαστής» έως τις προτάσεις στην Τουρκία για αντίστροφη καθοδήγηση, στο πλαίσιο της οποίας οι νέοι σχεδιαστές αναλαμβάνουν την καθοδήγηση επαγγελματιών χειροτεχνίας στη χρήση σύγχρονων εργαλείων και τεχνολογιών. Τα πλαίσια χρηματοδότησης και σχεδιασμού προγραμμάτων που υποστηρίζουν τη μεταφορά γνώσης στον τομέα της χειροτεχνίας θα πρέπει, ως εκ τούτου, να προβλέπουν ως βασικό δομικό στοιχείο αμοιβαία και αμφίδρομα μοντέλα μάθησης και ανταλλαγής γνώσης, αντί να βασίζονται εξ ορισμού σε μονόδρομα μοντέλα μετάδοσης αποκλειστικά από τον τεχνίτη προς τον μαθητευόμενο.

Ωστόσο, τα δεδομένα αυτοαξιολόγησης αναδεικνύουν και μια κοινή αδυναμία, την οποία ένα μοντέλο συνεργασίας από μόνο του δεν μπορεί να αντιμετωπίσει: η επιχειρηματική επάρκεια αποτελεί το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών σε όλες τις χώρες και μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες, με μοναδική εξαίρεση την Τουρκία. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται ανεξάρτητα από τις Ενότητες 4.3 και 4.6, καθώς και από τη δευτερογενή έρευνα και στις πέντε χώρες. Καμία από τις δύο ομάδες δεν φαίνεται να διαθέτει, από μόνη της, επαρκή εφόδια για την αποτελεσματική διαχείριση της τιμολόγησης, του οικονομικού προγραμματισμού και της εμπορικής δραστηριότητας που απαιτούνται για μια βιώσιμη επαγγελματική σταδιοδρομία στον δημιουργικό τομέα. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη επιχειρηματικών ικανοτήτων θα πρέπει να αποτελεί ρητό και κοινό μαθησιακό στόχο και για τις δύο ομάδες και όχι να θεωρείται δεδομένη γνώση που αναμένεται ότι ήδη διαθέτει η μία ή η άλλη πλευρά.

Ο σχεδιασμός πολιτικών και προγραμμάτων θα πρέπει επίσης να αντιμετωπίζει τα τεκμηριωμένα διαρθρωτικά εμπόδια στη συνεργασία. Τα δεδομένα από τη Ρουμανία αναδεικνύουν ως βασικό εμπόδιο τη δυσκολία πρόσβασης και εντοπισμού των κατάλληλων επαγγελματιών χειροτεχνίας -οι νέοι σχεδιαστές συχνά δεν γνωρίζουν ποιοι διαθέτουν τη σχετική τεχνογνωσία ούτε πώς μπορούν να έρθουν σε επαφή μαζί τους- και επισημαίνουν ότι το ζήτημα αυτό πρέπει να αντιμετωπιστεί ως βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη συνεργασιών. Στην Τουρκία, αναδεικνύεται ως διαρθρωτική ανάγκη η ύπαρξη ενδιάμεσων προσώπων που μπορούν να γεφυρώσουν την παραδοσιακή γνώση με τον σύγχρονο

σχεδιασμό, ενώ τα δεδομένα από την Ισπανία τονίζουν ότι η δια ζώσης αλληλεπίδραση αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της συνεργασίας, καθώς οι διαδικτυακές μορφές θεωρείται ότι περιορίζουν την αποτελεσματικότητά της. Ως εκ τούτου, τα χρηματοδοτούμενα προγράμματα συνεργασίας θα πρέπει να περιλαμβάνουν δομημένη διαδικασία ένταξης και προσανατολισμού των συμμετεχόντων, οργανωμένους μηχανισμούς γνωριμίας και διασύνδεσης, καθώς και επαρκή και ειδικά προβλεπόμενο χρόνο για δια ζώσης συνεργασία. Ο σχεδιασμός των προγραμμάτων θα πρέπει επίσης να λαμβάνει υπόψη μια διαφοροποίηση ως προς τις προτιμώμενες μορφές συνεργασίας: οι νέοι σχεδιαστές σε όλες τις χώρες προτιμούν συνεργασίες σε επίπεδο επιμέρους έργων, με σαφή προσανατολισμό σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, έναντι της μακροχρόνιας παραδοσιακής μαθητείας. Αντίθετα, τα δεδομένα των συνεντεύξεων με επαγγελματίες χειροτεχνίας στη Ρουμανία και την Ισπανία υποστηρίζουν μοντέλα μάθησης μεγαλύτερης διάρκειας, που βασίζονται στην ουσιαστική εμβάθυνση και στη μετάδοση αξιών παράλληλα με τις δεξιότητες. Η ένταση αυτή μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα μέσω διακριτών έργων με σαφώς καθορισμένα αποτελέσματα, στα οποία ενσωματώνονται τακτικά και επαναλαμβανόμενα σημεία καθοδήγησης και συνεργασίας με μέντορες.

Ειδικές Παράμετροι ανά Χώρα

Ρουμανία. Η πολιτική θα πρέπει να προωθήσει τη θεσμική και νομική αναγνώριση του τομέα της χειροτεχνίας, καθώς το υφιστάμενο πλαίσιο αφήνει τους επαγγελματίες χωρίς σαφώς αναγνωρισμένο επαγγελματικό καθεστώς και ενισχύει τον διαρθρωτικά άτυπο χαρακτήρα του κλάδου. Το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας στη Ρουμανία (132 συμμετέχοντες, σχεδόν τα δύο τρίτα του συνολικού δείγματος των πέντε χωρών) αποτυπώνει το εύρος και την πολυμορφία του τομέα, ο οποίος, ωστόσο, χαρακτηρίζεται από έντονο κατακερματισμό: απουσία τυποποιημένων διαδρομών κατάρτισης, περιορισμένα επαγγελματικά δίκτυα και επαγγελματίες που συχνά εργάζονται απομονωμένα. Οι προκλήσεις αυτές επιτείνονται από τη μαζική μετανάστευση, η οποία διαταράσσει τη μεταφορά γνώσης, καθώς και από τη χαμηλή αγοραστική δύναμη στην εγχώρια αγορά. Παράλληλα με τις προτεραιότητες πολιτικής που παρουσιάστηκαν παραπάνω, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη βελτίωση της πρόσβασης στον τομέα και της προβολής του. Δεδομένου ότι μόλις το 8,3% των νέων σχεδιαστών θεωρεί τη χειροτεχνία ως μια σταθερή επαγγελματική σταδιοδρομία, οι ανησυχίες σχετικά με την οικονομική βιωσιμότητα του επαγγέλματος χρειάζεται να αντιμετωπιστούν άμεσα, προκειμένου να διατηρηθεί και να ενισχυθεί η συμμετοχή των νέων στον τομέα της χειροτεχνίας.

Ελλάδα. Η πολιτική θα πρέπει να συνδέσει την εκπαίδευση στην επικοινωνία της πολιτιστικής αξίας της χειροτεχνίας με τις στρατηγικές για τον τουρισμό και τις εξαγωγές. Ο ισχυρός τομέας πολιτιστικού τουρισμού της Ελλάδας προσδίδει στην προτεραιότητα των θεωρητικών και πολιτισμικών γνώσεων ιδιαίτερη εμπορική σημασία, πέρα από την ευρύτερη εκπαιδευτική τους αξία. Κατά τη γενίκευση των ευρημάτων σε άλλες περιοχές ή κλάδους θα πρέπει, ωστόσο, να λαμβάνονται υπόψη η γεωγραφική συγκέντρωση του δείγματος στην Αθήνα, καθώς και το γεγονός ότι η ομάδα εστίασης αποτελούνταν αποκλειστικά από συμμετέχοντες του κλάδου της υποδηματοποιίας. Δεδομένου ότι το 40,0% των νέων σχεδιαστών θεωρεί ήδη τη χειροτεχνία ως σταθερή επαγγελματική σταδιοδρομία, ενώ ένα επιπλέον 26,7% εκτιμά ότι μπορεί να συνδυάζει επαγγελματική σταθερότητα και δημιουργικότητα, οι σχετικές πολιτικές μπορούν να αξιοποιήσουν αυτή την ήδη θετική βάση αντίληψης της χειροτεχνίας ως επαγγελματικής επιλογής.

Ισπανία. Απαιτείται συντονισμός των πολιτικών μεταξύ των δεκαεπτά Αυτόνομων Κοινοτήτων, καθώς τα συστήματα ρύθμισης, πιστοποίησης και υποστήριξης του τομέα της χειροτεχνίας παρουσιάζουν σημαντικό κατακερματισμό - χαρακτηριστικό που και η ίδια η δευτερογενής έρευνα στην Ισπανία

αναδεικνύει ως παράγοντα που απαιτεί προσέγγιση προσαρμοσμένη στις περιφερειακές ιδιαιτερότητες.

Το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας στην Ισπανία είναι επίσης το νεότερο και λιγότερο έμπειρο μεταξύ των πέντε χωρών: το 43,8% είναι ηλικίας 25-34 ετών, ενώ το 75,0% διαθέτει λιγότερα από δέκα έτη επαγγελματικής εμπειρίας. Συμπερασματικά, οι επαγγελματίες χειροτεχνίας στην Ισπανία βρίσκονται, ως προς το στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, πιο κοντά στους νέους σχεδιαστές από ό,τι στις υπόλοιπες χώρες, γεγονός που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τον σχεδιασμό των μορφών συνεργασίας μεταξύ των δύο ομάδων. Η Ισπανία παρουσιάζει, επίσης, τη μεγαλύτερη ποικιλομορφία ως προς τους εκπροσωπούμενους κλάδους χειροτεχνίας, με 16 διαφορετικά πεδία, στοιχείο που αποτελεί ταυτόχρονα ευκαιρία και πρόκληση για τον σχεδιασμό πολιτικών και προγραμμάτων. Παράλληλα, οι σχετικές πολιτικές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη το χάσμα μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών, ιδίως μεταξύ των τεχνιτών που δραστηριοποιούνται στην αποκαλούμενη «Espana vaciada» («ερημωμένη Ισπανία») και των δημιουργών με περισσότερο σχεδιαστικό προσανατολισμό, οι οποίοι συγκεντρώνονται κυρίως στη Μαδρίτη και στη Βαρκελώνη.

Βέλγιο. Η πολιτική θα πρέπει να δώσει προτεραιότητα στην προστασία και την επανεπένδυση στις υφιστάμενες υποδομές κατάρτισης, πριν αυτές αποδυναμωθούν περαιτέρω. Το κλείσιμο του Institut Diderot και του Centre des Métiers d'Art du Hainaut καταδεικνύει ότι η θεσμική δυνατότητα παροχής κατάρτισης έχει ήδη περιοριστεί. Το δείγμα των επαγγελματιών χειροτεχνίας στο Βέλγιο περιλαμβάνει τους μεγαλύτερους σε ηλικία και πιο έμπειρους επαγγελματίες μεταξύ των πέντε χωρών: κανένας συμμετέχων δεν είναι κάτω των 35 ετών, ενώ το 88,2% διαθέτει 11 ή περισσότερα έτη επαγγελματικής εμπειρίας. Παράλληλα, μεταξύ των νέων σχεδιαστών, το 47,4% αντιλαμβάνεται τη χειροτεχνία κυρίως ως πεδίο δημιουργικής και πειραματικής δραστηριότητας, ενώ το 10,5% δηλώνει ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου να την ακολουθήσει ως επαγγελματική σταδιοδρομία. Αυτό το χάσμα ως προς τα κίνητρα και την επαγγελματική προοπτική θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στον σχεδιασμό των προγραμμάτων, μέσα από τη σαφή ανάδειξη της αμοιβαίας αξίας και των οφελών της συνεργασίας για τις δύο ομάδες. Η δευτερογενής έρευνα στο Βέλγιο αναδεικνύει ως προτεραιότητα τη μετάβαση από την εκπαίδευση στην απασχόληση. Ως εκ τούτου, οι σχετικές πολιτικές θα πρέπει να καλύπτουν όχι μόνο την ίδια την εμπειρία κατάρτισης, αλλά και τις διαδρομές επαγγελματικής ένταξης και εξέλιξης μετά την ολοκλήρωση των προγραμμάτων.

Τουρκία. Η πολιτική θα πρέπει να λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις υφιστάμενες δημόσιες δομές και όχι να αναπαράγει υπηρεσίες που ήδη παρέχονται. Το 90,0% των επαγγελματιών χειροτεχνίας στην Τουρκία εργάζεται ως μισθωτό προσωπικό σε θεσμικούς φορείς και το 86,7% απασχολείται κυρίως σε δημόσιους φορείς, όπως το Enstitü İstanbul İSMEK. Αυτό σημαίνει ότι το συγκεκριμένο δείγμα επαγγελματιών χειροτεχνίας αποτελείται κατά κύριο λόγο από μισθωτούς εκπαιδευτές και όχι από ανεξάρτητους επαγγελματίες. Η υποστήριξη μέσω πολιτικών θα πρέπει, επομένως, να επικεντρώνεται σε πεδία που δεν καλύπτονται επαρκώς από τα υφιστάμενα συστήματα: τη συνεργασία με σχεδιαστές, την πρόσβαση στην εμπορική αγορά και την αμφίδρομη ανταλλαγή γνώσης. Η δευτερογενής έρευνα στην Τουρκία αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο των δήμων και των φορέων διά βίου μάθησης, καθώς και την ένταση μεταξύ της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς και των πιέσεων της αγοράς που επηρεάζουν τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Η εξαιρετικά υψηλή προτεραιότητα που αποδίδουν οι επαγγελματίες χειροτεχνίας στην Τουρκία στη συνεργασία με σχεδιαστές (80,0% - το υψηλότερο ποσοστό που καταγράφεται για οποιαδήποτε μεμονωμένη πρόταση και στις πέντε χώρες) υποδηλώνει ότι η διαμόρφωση σχετικών πολιτικών γύρω από τη δημιουργική συνεργασία και τη συν-παραγωγή είναι πιθανό να ανταποκρίνεται ιδιαίτερα στις ανάγκες και τις προτεραιότητες του τουρκικού πλαισίου.

7. Συμπεράσματα

Η παρούσα έκθεση συνθέτει τα ευρήματα της συγκριτικής πρωτογενούς και δευτερογενούς έρευνας σχετικά με τις δεξιότητες και την κατάρτιση στον τομέα της χειροτεχνίας στη Ρουμανία, την Τουρκία, την Ελλάδα, την Ισπανία και το Βέλγιο, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο του 2025 έως τον Αύγουστο του 2026, με στόχο τη διαμόρφωση της τεκμηριωμένης βάσης για το Πρόγραμμα Συνεργατικής Μαθητείας (Collaborative Apprenticeship Programme – CAP) του CRAFTWISE.

Το πλέον ισχυρά τεκμηριωμένο εύρημα αφορά την επιχειρηματική επάρκεια. Πρόκειται για το πεδίο με τη χαμηλότερη αυτοαξιολόγηση μεταξύ των νέων σχεδιαστών και στις πέντε χώρες, καθώς και μεταξύ των επαγγελματιών χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες. Παράλληλα, αποτελεί την κυριότερη προτεραιότητα προσωπικής ανάπτυξης για τους επαγγελματίες χειροτεχνίας σε τέσσερις από τις πέντε χώρες, ενώ αναδεικνύεται ανεξάρτητα ως κρίσιμο διαρθρωτικό έλλειμμα από τη δευτερογενή έρευνα και στις πέντε χώρες. Η σύγκλιση αυτή μεταξύ διαφορετικών πηγών δεδομένων, χωρών και ομάδων συμμετεχόντων τεκμηριώνει ένα κοινό κενό δεξιοτήτων, το οποίο καμία από τις δύο ομάδες δεν διαθέτει επί του παρόντος επαρκή εφόδια για να αντιμετωπίσει από μόνη της.

Ένα δεύτερο σταθερό μοτίβο αφορά τον τρόπο με τον οποίο αποτιμάται και αποκτάται η γνώση στον τομέα της χειροτεχνίας. Σε όλες τις χώρες, η πρακτική, βιωματική μάθηση υπό καθοδήγηση περιγράφεται ως περισσότερο καθοριστική για την ανάπτυξη δεξιοτήτων από τη διδασκαλία σε αίθουσα, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου η τυπική εκπαίδευση αποτελεί την κυρίαρχη διαδρομή εισόδου στον κλάδο. Παράλληλα, τα υψηλά ποσοστά επαφής των νέων σχεδιαστών με τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές που καταγράφονται στα ερωτηματολόγια συνυπάρχουν, σε τέσσερις από τις πέντε χώρες, με μαρτυρίες από τις συνεντεύξεις που αναφέρουν περιορισμένο ουσιαστικό περιεχόμενο σχετικό με τη χειροτεχνία στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης.

Η σχέση μεταξύ επαγγελματιών χειροτεχνίας και νέων σχεδιαστών παρουσιάζει μια διαρθρωτικά συμπληρωματική δυναμική: σε όλες τις χώρες, οι επαγγελματίες χειροτεχνίας υπερέχουν ως προς την πρακτική και τεχνική επάρκεια και τις θεωρητικές και πολιτισμικές γνώσεις, ενώ οι νέοι σχεδιαστές παρουσιάζουν αντίστοιχη ή υψηλότερη ψηφιακή επάρκεια στην Ισπανία, το Βέλγιο και την Τουρκία. Παράλληλα, και οι δύο ομάδες περιγράφουν, ανεξάρτητα η μία από την άλλη, την ιδανική μελλοντική συνεργασία ως αμοιβαία και όχι ιεραρχική, παρέχοντας έτσι την ερευνητική τεκμηρίωση για ένα αμφίδρομο μοντέλο συνεργασίας και ανταλλαγής γνώσης.

Αυτά τα κοινά μοτίβα συνυπάρχουν με ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών - όπως η μεγάλη συγκέντρωση του δείγματος των επαγγελματιών χειροτεχνίας στην Τουρκία σε άτομα που απασχολούνται σε θεσμικούς φορείς, τα αντίθετα ηλικιακά και επαγγελματικά προφίλ του Βελγίου και της Ισπανίας, καθώς και οι έντονες διαφοροποιήσεις ως προς τον ρόλο της μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων στο πλαίσιο της οικογένειας. Παράλληλα, τα δεδομένα αναδεικνύουν αρκετές εντάσεις που παραμένουν ανοιχτές προς ερμηνεία και δεν επιλύονται οριστικά από τα διαθέσιμα ευρήματα: οι δεξιότητες επικοινωνίας αξιολογούνται ως ιδιαίτερα σημαντικές για το μέλλον, αλλά σπάνια αναφέρονται ως προσωπικό κενό δεξιοτήτων. Ορισμένες δεξιότητες αξιολογούνται ταυτόχρονα ως πολύτιμες και ως ανεπαρκώς ανεπτυγμένες, και η μαθητεία επιλέγεται επίσημα σε σχετικά χαμηλά ποσοστά, παρότι οι σχέσεις που λειτουργούν με τη λογική της μαθητείας περιγράφονται σταθερά ως ορισμένες από τις πλέον καθοριστικές μαθησιακές εμπειρίες.

Τα ευρήματα θα πρέπει να ερμηνεύονται λαμβάνοντας υπόψη και τους περιορισμούς της έρευνας που επισημαίνονται στην παρούσα έκθεση: το μέγεθος των δειγμάτων διαφέρει σημαντικά μεταξύ των χωρών, τα δείγματα των ερωτηματολογίων παρουσιάζουν σαφώς υψηλότερη συμμετοχή γυναικών σε όλες τις χώρες, αρκετά εθνικά δείγματα παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές, ενώ οι κλάδοι χειροτεχνίας που εξετάστηκαν διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα.

Τα ευρήματα αυτά θα ενσωματωθούν στον σχεδιασμό του προγράμματος κατάρτισης του CRAFTWISE και θα διαδοθούν σε υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, εκπαιδευτικούς, παρόχους επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (ΕΕΚ) και δίκτυα χειροτεχνίας, ενισχύοντας τη δυνατότητα αξιοποίησης και μεταφοράς των αποτελεσμάτων της έρευνας πέρα από τα όρια της ίδιας της σύμπραξης.

Η παρούσα συνοπτική έκδοση αποτελεί συμπυκνωμένη έκδοχή της πλήρους Έκθεσης C-Skills του CRAFTWISE, έκτασης περίπου 63 σελίδων. Αναλυτικοί πίνακες δεδομένων, παρουσίαση των ευρημάτων ανά χώρα και λεπτομερής περιγραφή της μεθοδολογίας είναι διαθέσιμα στην πλήρη έκθεση <https://craftwise.europeanprojectshub.eu/>.

8. Βιβλιογραφία

Agence Wallonne du Patrimoine (AWaP). (n.d.). *Training and heritage conservation*. <https://www.awap.be>

Aktürk, G. (2020). Remembering traditional craftsmanship: Conserving a heritage of woodworking in Rize, Turkey. *International Journal of Intangible Heritage*, 15, 117–130. <https://doi.org/10.35638/ijih.2020.15.2.009>

Asociația Centrul Român de Studii și Dezvoltare Socială. (2019). *Propunere de politică publică alternativă în sprijinul meșteșugurilor tradiționale* [Proposal for an alternative public policy supporting traditional crafts]. https://djcj.cultura.ro/upload/consultaripublice/PPPM7_CONSULTARE.pdf

Bıyık, M., & Er, A. (2025). Digitalization in the craft-based design enterprises in Istanbul: The emerging business models and their competency needs in the creative industries. *Online Journal of Art and Design*. <https://doi.org/10.30935/ojad/2513043>

Cedefop; National Centre for TVET Development. (2022). *Vocational education and training in Europe – Romania: System description*. <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/vet-in-europe/systems/romania-u2>

CEDEFOP. (2023). *Vocational education and training in Greece*. <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/vet-in-europe/systems/greece-u3>

Círculo Fortuny. (2022). *La artesanía en España: seña de identidad de la alta gama*. KPMG. https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmgsites/es/pdf/2022/09/Informe_Artesania_Alta_Gama.pdf.coredownload.inline.pdf

Cominelli, F., Vecchio, C., et al. (2024). *Deliverable D2.1 – Report on the state of the art of traditional crafts knowledge transmission (TCK), including examples across and beyond Europe*. Tracks4Crafts, Project 101094507, HORIZON-CL2-2022-HERITAGE-01.

<https://europeancraftsalliance.org/resource/report-on-the-state-of-art-of-crafts-transmission-in-europe-and-beyond/>

Council of Higher Education [Yükseköğretim Kurulu]. (n.d.). *YÖK Atlas higher education programs database* [YÖK Atlas yükseköğretim programları veri tabanı]. Retrieved April 24, 2026, from <https://yokatlas.yok.gov.tr/netler-tablo.php?b=12981>

Crafting Europe. (n.d.). *Crafting Europe – New models for European crafts*. <https://www.craftingeurope.com/>

Crafts Magazine / Labois. (2024). *El relevo generacional en la artesanía española*. <https://labois.com/artesania/relevo-generacional-artesania-espanola/>

Días Europeos de la Artesanía. (n.d.). *La artesanía en España*. <https://www.diasdeartesania.es/artesania-en-espana>

Efiliti, P., & Celebi, G. (2020). Re-defining domestic craft-making: Cultivation of new craft practices and identity through the social media. In *Pivot 2020: Designing a World of Many Centers*. <https://doi.org/10.21606/pluriversal.2020.034>

Enstitü İstanbul İSMEK [Istanbul Art and Vocational Training Courses]. (2017). *Değişen hayatlar: Skill mapping and traditional handicrafts* [Changing lives]. Istanbul Metropolitan Municipality. <http://ismek.ist/files/ismekOrg/File/ekitap/degisenhayatlar2017.pdf>

Enstitü İstanbul İSMEK [Istanbul Art and Vocational Training Courses]. (2024). *Vocational training programmes*. İSMEK Portal. Retrieved April 24, 2026, from <https://enstitu.ibb.istanbul/portal/default.aspx>

Enstitü İstanbul İSMEK [Istanbul Art and Vocational Training Courses]. (2026). *Internal institutional information and programme documentation on traditional crafts, ebru training programmes, participation statistics, and Design & Production Workshops* [Unpublished institutional communication].

Escuela de Organización Industrial (EOI). (n.d.). *Fundesarte*. <https://www.eoi.es/es/conocenos/fundesarte>

Escuela de Organización Industrial (EOI). (2015). *Situación de la artesanía en España: Informe de Competitividad y principales variables económicas*. Ministerio de Industria y Turismo.

European Commission. (2024). *Cultural and creative industries in Europe*. https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/cultural-and-creative-industries_en

European Commission. (n.d.). *Regulated Professions Database – Geography of mobility in the EU*. Retrieved April 2026, from <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/regprof/statistics/establishment/geography>

Eurydice. (2023). *Organizarea învățământului profesional secundar superior* [Organisation of upper secondary vocational education]. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/ro/eurypedia/romania/organizarea-Invatamantului-profesional-secundar-superior>

Federación de Organizaciones Artesanas de Castilla y León [FOACAL]. (2025). *Libro Blanco de la Artesanía Europea*.

Federal Public Service Economy [SPF Économie]. (n.d.). *Les artisans*. Retrieved March 2026, from <https://economie.fgov.be/fr/themes/entreprises/pme-et-independants-en/les-travailleurs-independants/les-artisans>

Federal Public Service Economy. (2024). *Plus de 3 000 artisans certifiés en Belgique*. <https://news.economie.fgov.be/264222-plus-de-3-000-artisans-certifies-en-belgique/>

Gabinete de Prensa. (2025). *La Generalitat impulsa la artesanía con un plan de actuación con acciones de visibilidad, innovación y relevo generacional del sector*. Generalitat Valenciana. <https://comunica.gva.es/es/detalle?id=400016486&site=373432074>

Gabinete de Prensa. (2025). *La OEPM reúne al sector de la artesanía y la producción local en vísperas de la aplicación de la norma que protegerá los productos artesanales e industriales en toda la UE*. Ministerio de Industria y Turismo. <https://www.mintur.gob.es/es-es/GabinetePrensa/NotasPrensa/2025/Paginas/OEPM-sector-artesania-productos-artesanales-industriales-normativa-ue.aspx>

Gondoputranto, O., & Dibia, I. (2022). Use of technology in capturing various traditional motifs and ornaments: A case study of Batik Fractal, Indonesia and TUDITA-Turkish Digital Textile Archive. *Humaniora*, 13(1), 71–81. <https://doi.org/10.21512/humaniora.v13i1.7408>

González, S., Rodríguez, R., Márquez, V., Gómez, J. L., Pescador, N., García, G., & Mateo, M. (2023). *Estudio sobre los sistemas de formación y aprendizaje de los oficios tradicionales y saberes artesanos en España*. Ministerio de Cultura. <https://www.cultura.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/salvaguardia-patrimonio-cultural-inmaterial/actuaciones/oficios-tradicionales.html>

Greece 2.0. (2023). *Platform for Greek crafts*. <https://www.ktpae.gr/en/erga/platform-for-greek-crafts/>

Güven, M. S. (2024). Türk el sanatlarında artistik el sanatları ve geleneksel el sanatları arasındaki bağlam [The context between artistic crafts and traditional crafts in Turkish handicrafts]. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 17(45), 264–274. <https://doi.org/10.12981/mahder.1335601>

Hamzaoglu, B., Özkar, M., & Aydın, S. (2022). Towards a digital practice of historical stone carvings. In *eCAADe Proceedings* (Vol. 2, pp. 227–236). <https://doi.org/10.52842/conf.ecaade.2022.2.227>

IME GSEVEE. (2026). *Greek craftsmanship: Current state, challenges and prospects* [Ελληνική Χειροτεχνία – Υφιστάμενη Κατάσταση, Προκλήσεις και Προοπτικές]. <https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2026/02/xeirotexnia-1.pdf>

Instituto Nacional de las Cualificaciones [INCUAL]. (n.d.). *Artesanías: oferta formativa*. https://incual.educacion.gob.es/artesantias_ofertaformativa

Interreg Europe. (2021, February 15). *Talleres Abiertos: The mobile app to discover every corner of Spain through its crafts*. <https://www.interregeurope.eu/good-practices/talleres-abiertos-the-mobile-app-to-discover-every-corner-of-spain-through-its-crafts>

Istanbul Metropolitan Municipality [IMM]. (2024). *Cultural heritage layer: Istanbul artisans and workshops* [Interactive map]. İBB Şehir Haritası. Retrieved April 24, 2026, from <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/?bs=kulturelmiras>

Ivanciuc, T. (2020). Nomenclatorul ocupațiilor și meșteșugurilor populare din Țara Maramureșului [Nomenclature of occupations and folk crafts in Maramureș Land]. *Memoria Ethnologica*, (74–75). <https://www.memoria-ethnologica.ro/wp-content/uploads/ivanciuc-nomenclatorul-74-75-80-109.pdf>

Kadir Has University. (2014). *Gem and craft: In pursuit of the masters of Grand Bazaar*. Kadir Has University Research Projects. Retrieved April 24, 2026, from <https://www.khas.edu.tr/en/research/projects>

Kahveci, M. (1998). *21. yüzyıla girerken geleneksel Türk el sanatları* [Traditional Turkish handicrafts at the beginning of the 21st century]. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kathimerini. (2024). *Craft workshops in primary education*. <https://www.kathimerini.gr/society/ekpaideysi/563913514/argaleioi-nimata-stimonia-kai-pilos-stis-taxeis-toy-dimotikoy/>

Kaymas, S. (2020). Is development possible without cultural policies? Rethinking creative industries and sustainable development in the case of Turkey. *Creative Industries Journal*, 13(1), 72–92. <https://doi.org/10.1080/17510694.2019.1652026>

Kizilaslan, N., & Kozlu, D. (2021). Teknolojinin ve dijitalleşmenin geleneksel Türk sanatlarına yansımaları [Reflections of technology and digitalization on traditional Turkish arts]. *Medeniyet Sanat Dergisi*, 7(1), 101–114. <https://doi.org/10.46641/medeniyetsanat.930735>

Mad'in Europe, ARTEX, Georgian Arts & Culture Center, & National Museum in Gdańsk. (2025a). *BRICKS – Belgian desk research*. Erasmus+ BRICKS Project.

Mad'in Europe, et al. (2025b). *D2.1 Craft sector skills panorama – Belgium*. Horizon Europe CRAFTOUR Initiative.

Mastroianni, F. (2023). Greek craftsmanship and economic development. *Culture – Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 3(4). <https://philpapers.org/rec/MASTGG>

Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación. (n.d.). *Patrimonio inmaterial de la UNESCO en España*. <https://www.exteriores.gob.es/RepresentacionesPermanentes/unesco/es/UNESCO%20en%20Espana/Paginas/Inscripciones%20UNESCO/Patrimonio-Inmaterial.aspx>

Ministerio de Cultura. (n.d.). *Elementos declarados del patrimonio cultural inmaterial*. <https://www.cultura.gob.es/cultura/areas/patrimonio/mc/patrimonio-inmaterial/elementos-declarados/lista.html>

Ministerio de Cultura. (2024, April 17). *El Ministerio de Cultura y la UNED ponen en marcha 'DigitARTE', una formación en capacidades digitales para profesionales de la cultura*. <https://www.cultura.gob.es/actualidad/2024/04/240417-digitarte.html>

Ministerio de Educación y Formación Profesional. (n.d.). *Ciclos formativos de grado superior de artes plásticas y diseño*. <https://www.infoartisticas.gob.es/enseanzas/artes-plasticas-diseno/profesionales-artes-plasticas/ciclos-grado-superior.html>

Ministerul Educației Naționale [Romania]. (2018). *Planurile de învățământ pentru stagiile de pregătire practică de 720 ore* [Curricula for 720-hour practical training internships] (Anexa nr. 4 la ordinul ministrului educației naționale nr. 3500/29.03.2018). https://www.edu.ro/sites/default/files/Anexa%204_3500_2018.pdf

Ministry of Culture and Sports [Greece]. (2023). *Support for traditional craftsmanship*. <https://ayla.culture.gr/>

Ministry of Culture and Sports [Greece]. (2024). *National inventory of intangible cultural heritage*. <https://ayla.culture.gr/>

Ministry of National Education [MEB]. (n.d.-a). *e-Yaygın course programs database* [e-Yaygın kurs programları veri tabanı]. Retrieved April 24, 2026, from <https://e-yaygin.meb.gov.tr/pagePrograms.aspx>

Ministry of National Education [MEB]. (n.d.-b). *General Directorate of Lifelong Learning* [Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü]. Retrieved April 24, 2026, from <https://hbogm.meb.gov.tr>

Ministry of National Education [MEB]. (2023). *Geleneksel Türk sanatları öğretim programı* [Traditional Turkish arts curriculum]. General Directorate of Vocational and Technical Education.

OECD. (2022). *The culture fix: Creative people, places and industries* (Local Economic and Employment Development [LEED]). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/991bb520-en>

Oficina Española de Patentes y Marcas. (2016). *Cómo proteger la artesanía: patentes, marcas y diseños industriales*.

Onur, D. (2020). Integrating circular economy, collaboration and craft practice in fashion design education in developing countries: A case from Turkey. *Fashion Practice*, 12(1), 55–77. <https://doi.org/10.1080/17569370.2020.1716547>

Oportunități UE. (2022). *Programul național multianual pentru susținerea meșteșugurilor și artizanatului* [National multiannual programme for supporting crafts and artisanship]. <https://oportunitati-ue.gov.ro/program/programul-national-multianual-pentru-sustinerea-mestesugurilor-si-artizanatului/>

Oransay, L. D. (2012). Geleneksel Türk el sanatlarının çağdaş Türk seramik sanatına yansımaları [Reflections of traditional Turkish handicrafts on contemporary ceramic art]. *Mesleki Bilimler Dergisi*, 1(3), 13–21.

Öztürk, İ. (n.d.). *Türk el sanatlarının günümüzdeki durumu: Tarihçe, sorunlar ve öneriler* [The current state of Turkish handicrafts: History, problems, and suggestions] (Grand National Assembly of Türkiye [TBMM] Research Commission Report).

Parlamentul României, Camera Deputaților. (2020). *Expunere de motive* [Statement of reasons]. <https://www.cdep.ro/proiecte/2020/200/00/9/em253.pdf>

REDI. (2023). *118 tineri din Giurgiu și Teleorman au participat la un curs ANC acreditat de competențe antreprenoriale* [118 young people from Giurgiu and Teleorman participated in an accredited entrepreneurial skills course]. <https://redi-ngo.eu/118-tineri-din-giurgiu-si-teleorman-au-participat-la-un-curs-anc-acreditat-de-competente-antreprenoriale/>

Red.es. (2025). *España, por encima de la media europea en especialistas digitales ocupadas*. Ministerio para la Transformación Digital y de la Función Pública. <https://www.red.es/es/area-prensa/notas-prensa/espana-por-encima-de-la-media-europea-en-especialistas-digitales-ocupadas>

Republic of Türkiye, Ministry of Culture and Tourism. (n.d.). *Traditional arts and crafts*. Retrieved April 24, 2026, from <https://www.ktb.gov.tr/EN-98709/traditional-arts-and-crafts.html>

Rezan Has Museum. (2024). *The jewelry masters of the Grand Bazaar: A digital heritage project*. Google Arts & Culture. Retrieved April 24, 2026, from <https://artsandculture.google.com/partner/rezan-has-museum>

Rizarios Handicraft School. (n.d.). *School overview*. <https://rizarios.eu/xeirotexniki-sxoli/>

Startupcafe. (2025, March 20). *Calendar înscrieri Startup Nation 2025: Procedura oficială, grila de punctaj și lista codurilor CAEN favorizate la ajutorul de 50.000 EUR pentru antreprenori – Monitorul Oficial*. <https://startupcafe.ro/wp-content/uploads/2025/03/Procedura-oficiala-Startup-Nation-2025-1.pdf>

Statbel. (2024, October 3). *Statistiques structurelles sur les entreprises*. <https://statbel.fgov.be/fr/themes/entreprises/statistiques-structurelles-sur-les-entreprises>

Stemnitsa Silver & Goldsmithery School. (n.d.). <https://grecorama.com/en/stemnitsa-silver-gold-smithery-school/>

SYNTRA Vlaanderen. (n.d.). *Opleidingen*. <https://www.syntra.be>

Tarcan, B., & Cox, A. (2019). An apprenticeship project: Silversmithing in Kapalıçarşı (the Grand Bazaar). *Craft Research*, 10(1), 91–110. https://doi.org/10.1386/crre.10.1.91_1

Termene. (2025, March 28). *Firmele înființate cu granturi Start-Up Nation au ajuns la afaceri de 7 miliarde de lei*. <https://termene.ro/articole/profilul-afacerilor-finantate-de-start-up-nation>

To Vima. (2023). *The revival of crafts in Greece*. <https://www.tovima.com/stories/greece-revives-its-handicraft-heritage-for-a-modern-era/>

Tracks4Crafts. (2024a). *Report on craft skill profiles and transmission methods* (Project 101094507, HORIZON-CL2-2022-HERITAGE-01). <https://europeancraftsalliance.org/resource/report-on-craft-skill-profiles-and-transmission-methods/>

Tracks4Crafts. (2024b). *Report on legal & policy frameworks of crafts in Europe* (Project 101094507, HORIZON-CL2-2022-HERITAGE-01). <https://europeancraftsalliance.org/resource/report-on-legal-policy-frameworks-of-crafts-in-europe/>

Turkish Language Association [Türk Dil Kurumu]. (n.d.). *Güncel Türkçe sözlük*. Retrieved April 24, 2026, from <https://sozluk.gov.tr/>

Ucecom. (2016, August 23). *Învățământul cooperăției meșteșugărești, tradiție și prestigiu* [Craft cooperative education: Tradition and prestige]. Tribuna Învățământului. <https://tribunainvatamantului.ro/invatamantul-cooperatiei-mestesugaresti-traditie-si-prestigiu-la-nivelul-scolilor-ucecom-procentul-insertiei-socioprofesionale-depaseste-80/>

UNESCO. (2015). *Tinian marble craftsmanship*. <https://ich.unesco.org/en/decisions/10.COM/10.B.17>

UNESCO Turkish National Commission. (n.d.). *List of the intangible cultural heritage of Türkiye*. Retrieved April 24, 2026, from <https://www.unesco.org.tr/Home/Page/1980>

Union of Historical Towns [Tarihi Kentler Birliği]. (n.d.). *Masters of Turkey (Türkiye'nin Ustaları) national database*. Retrieved April 24, 2026, from <http://www.turkiyeninustalari.org/tr>

Vlaamse Kwalificatiestructuur. (n.d.). *Kwalificatiedatabank*. <https://www.vlaamsekwalificatiestructuur.be/kwalificatiedatabank/>

Vlaamse Overheid. (2017). *Decreet houdende de ondersteuning van cultureel-erfgoedwerking* [Consolidated version]. <https://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1036628¶m=inhoud>

Vlaamse Overheid. (2022). *Geactualiseerde beleidsvisie immaterieel erfgoed*. <https://www.vlaanderen.be>

Vlaamse Overheid. (n.d.). *Validate your experience through VAC*. <https://www.vlaanderen.be/en/studying/validate-your-experience-through-vac>

Zamora, E. G. (2024, July 4). *Inițiativa de salvare a unor meșteșuguri tradiționale de la dispariție* [Initiatives to save certain traditional crafts from disappearance]. Ziarul Lumina. <https://ziarullumina.ro/educatie-si-cultura/cultura/initiative-de-salvare-a-unor-mestesuguri-traditionale-de-la-disparitie-190774.html>